

С. В. Павленко

СЕРЕДНЬОВІЧНІ НАРОДИЧІ

У статті здійснено спробу підсумувати усі наявні опубліковані та архівні дані про містечко Народичі. Також вводяться до наукового обігу матеріали археологічних досліджень, проведених в його історичній частині у 2013 та 2020 рр.

Ключові слова: Народичі, Житомирищина, давньоруський час, середньовіччя, фортифікація, укріплення, городище, замок, культурний шар, Єльці, Потоцькі гербу Любич, Павші.

Селище Народичі розташоване на північному сході Житомирської обл. Містечко займає високу терасу лівого берега широкої заплави у місці злиття річок Уж та Жерев. У 2013 р. Східно-Волинська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом автора провела розвідкові дослідження в центральній історичній частині селища. За матеріалами археологічних звітів особового фонду І. Ф. Левицького, що зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України, відомо, що ще у 1920-х рр. тут існували залишки трьох укріплень підовальної форми та курганий могильник. Упродовж серпня 2020 р. Народицький загін експедиції Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України здійснив попередні наукові розкопки на місці укріплень в історичній частині селища. Результати археологічних досліджень та спеціально проведених історико-архівних пошуків про середньовічний період розвитку містечка й подані в цій статті.

НАРИС ІСТОРІЇ СЕЛИЩА

Найдавніша згадка. Народичі та їх минуле практично не цікавили істориків. До сьогодні чи не єдиною історичною розвідкою, якщо не рахувати нечисленних краєзнавчих дописів

© С. В. ПАВЛЕНКО, 2023

(Левківський 2002; Брицун б. р.; Іващенко 2005, с. 5—36) та кількох статей в енциклопедичних виданнях (eds. Sulimierski, Chlebowski, Walewski 1885, s. 914; ред. Бажан 1982, с. 228; Мокрицький 2014, с. 156—162; Баранчук, Сlepченко 2020)¹, залишається нарис в «Історії міст і сіл Житомирської області» (Войтюк, Кучер 1973)². Але, по-перше, вказана робота фактично повністю присвячена розгляду подій періоду кінця ХІХ — середини ХХ ст. й не позбавлена виразного ідеологічного забарвлення, а по-друге, навіть у тій короткій частині, обсягом менше сторінки, що стосується найдавнішого періоду існування містечка, допущено кілька неприйнятних помилок. Незважаючи на це, певні тези цієї праці, за відсутності альтернативних досліджень, стали загальноприйнятими. Так, наприклад, з «легкої руки» авторів нарису, сталося із припущенням, що вперше в писемних джерелах Народичі згадані в описі Овруцького замку 1545 р.³ (Войтюк,

1. Також можна згадати допис священника В. Комашка (1870), з яким нам не вдалося ознайомитись, але зважаючи на стилістику подібних нарисів у періодичній пресі другої половини ХІХ ст., варто очікувати, скоріше, дорожніх нотаток із вкрапленнями певних історичних екскурсів, місцевих переказів і легенд та статистичних відомостей.

2. Спробу зібрати разом усі розрізнені свідчення писемних джерел, що стосуються історії Народичів часів середньовіччя, здійснив і автор (див.: Томашевський, Павленко 2019, с. 42—45). Але наша розвідка також не уникла кількох прикрих помилок, особливо щодо посилань на цитовані джерела. виправлений і оновлений текст, розширений та доповнений завдяки залученню ширшого кола джерел, і став основою для нового нарису історії містечка, який і пропонується читачеві.

3. Оскільки Народичі не внесені до Списку історичних населених місць України (показово, що обидва спеціальні вітчизняні енциклопедичні видання, присвячені історії України, — «Радянська

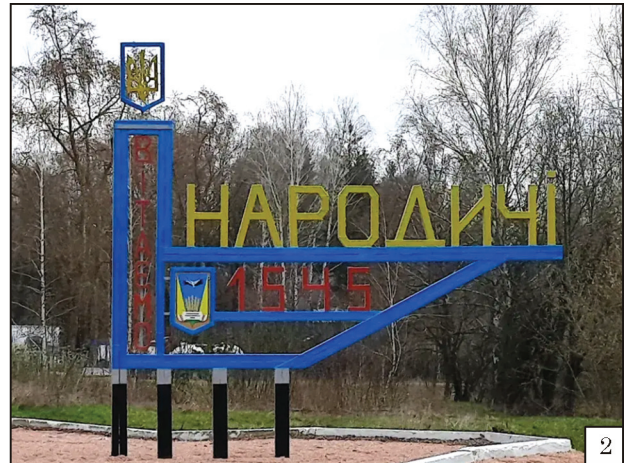

Рис. 1. Народичі, дата «першої писемної згадки» в селищному просторі: 1 — інформаційна стела в історичному центрі на вул. Замкова; 2 — в'їзний знак на західній околиці

Кучер 1973, с. 439). Проте обидва пункти цього твердження помилкові.

Уперше документ Литовської метрики з оригінальним заголовком «Inwentarz Zamka Owruckiego» опублікував Я. Перлштейн (1856), редактор неофіційної частини газети «Волинські губернські відомості», під назвою «Люстрація Овруцького замку 1552 р.». Вдруге пам'ятка вийшла друком 1867 р. у черговому томі «Актів Південно-Західної Росії» (ред. Антонович 1867, с. 35—49). Копія опису замку із Овруцької гродської книги 1683—1684 рр. не містила згадки про дату створення документу. На той час вже були частково опубліковані матеріали ревізії волинських замків 1545 р., а в тексті пам'ятки згадувався державця Овруцького замку Йосип Халецький, діяльність якого на Овруччині припадає на 1544—1553 рр. Врахувавши ці дві обставини, укладачі тому «Актів» датували опис Овруцького замку 1545 р. (ред. Антонович 1867, с. 35).

На помилковість такої дати вказав М. С. Грушевський в одній із перших своїх наукових праць (1890, с. 5—6, прим. 3, с. 9), зауваживши, що «Опис» за структурою викладу значно відрізняється від документів ревізії 1545 р. і наближений за формою до описів замків, датованих 1552 р.¹ Цим же роком датував документ

енциклопедія історії України (1969—1972) та «Енциклопедія історії України» (2003—2021), — не містять гасла «Народичі»), дата, наскільки нам відомо, не затверджена офіційно. Але надійно вкоренилася як на сторінках краєзнавчої та довідкової літератури (ред. Бажан 1982, с. 228; Левківський 2002, с. 40; Івашенко 2005, с. 6; Мокрицький 2014, с. 156; Баранчук, Слєпченко 2020), так і у свідомості мешканців містечка. Зокрема, ще в останній чверті ХХ ст. в історичній частині Народичів (сучасна вул. Замкова) встановлена інформаційна стела із датою першої писемної згадки (рис. 1: 1), а вже 2020 р. на західній околиці селища, на узбіччі автошляху Т0604, встановлений в'їзний знак із цифрами 1545 (рис. 1: 2). Цю ж дату містить і сучасний герб Народичів.

1. Комісія 1545 р. оглянула замки на Волині та Брацлавщині, а на Київщині ревізований лише

і П. Г. Клепатський (1912, с. 201, прим. 3), відзначивши, що 1545 р. овруцьке староство держав Криштоф Кмітич, а опис замку складений за старости Йосипа Халецького, який обіймав цю посаду впродовж 1551—1553 р.² Нині датування опису Овруцького замку не ставиться під сумнів: він складений під час ревізії 1552 р. (напр.: Боряк 1990, картосхема 1, табл. 1). Отже, авторам, що спираються на «Опис», відповідно й дату «першої» писемної згадки Народичів потрібно узгодити із загальноприйнятим датуванням цього документу.

Хибною є й теза, що згадка селища в описі Овруцького замку 1552 р. є найдавнішою в писемних джерелах. Відомі документи, які її заперечують. Зокрема, Народичі згадуються в «Записах про грошові та медові дані на користь святої Софії Київської», — документі, опублікованому ще в середині ХІХ ст. у першому томі «Актів, що відносяться до історії Західної Росії», і датованому укладачами «1415 або пізніше» (сост. Григорович 1846, с. 37—38).

Житомирський замок. Інші державні укріплені осередки Київського воєводства описані вже 1552 р. Докладніше про ревізії українських замків 1545 та 1552 рр. див.: Грушевський 1890, с. 6—9; Боряк 1990; упоряд. Кравченко 2005, с. 5—22.

2. Здається, досі немає однозначності в питанні щодо періоду, впродовж якого Йосип Халецький обіймав уряд овруцького старости. Позицію П. Г. Клепатського (1912, с. 206) щодо 1551—1553 рр. підтримали сучасні польські дослідники Є. Янас та В. Клячевський (оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 99, N 670). Натомість О. Галецький (Halecki 1937, s. 249) та Ю. М. Мицик (2010, с. 1055) обстоюють 1544—1553 рр. Виразно підкреслена така невизначеність у монографії Н. М. Яковенко. Зокрема, Йосип Халецький згадується в ній як намісник овруцький у 1544—1553 рр. (2008, с. 185, табл. 13), а кількома сторінками раніше державцем Овруцького замку у 1540—1547 рр. названий Криштоф Кмітич, який поступився правами на староство князю Андрію Капусті (2008, с. 178, прим.). Правдоподібно, що Халецький упродовж 1544—1550 рр. був підстаростою овруцьким або держав староство як заставу.

Достовірність цього джерела, наскільки нам відомо, не ставилася під сумнів спеціалістами, а от запропоноване першими видавцями датування переглядалось. Уже П. Г. Клепатський, зіставивши наведені у документі дані з інформацією інших актових джерел, запропонував датувати «Записи» початком XVI ст., але не раніше 1505 р. Вчений вважав, що згадані у акті «села і землі боярські» перешли у приватне володіння після 1471 р.¹, але не пізніше 1505 р., коли староста житомирський Дмитро Александрович Кмітич отримав від Олександра Ягеллончика селище Романів² із волостю (Клепатський 1912, с. 211—212, прим. 6; 265—266). Ф. М. Шабульдо (1987, с. 165, прим. 9) допускав, що документ укладався впродовж певного тривалого періоду і пов'язував його первинну редакцію із діяльністю київського митрополита Кипріяна (1330—1406). С. В. Полехов, проаналізувавши рукописну збірку, у складі якої виявлений згаданий акт, дійшов висновку, що «Записи» приписані до Кормчої книги між 1493 та 1505 рр. (2012, с. 261).

Поділяючи висновки П. Г. Клепатського щодо 1505 р. як нижньої дати цього джерела зауважимо, що «Записи» не могли бути складені пізніше 1507 р.³, коли Зигмунт I Старий наділив гетьмана Великого князівства Литовського князя Костянтина Івановича Острозького містечком Чудновом та «...усіма боярами чудновськими з їхніми селами, і міщанами, і слугами пунтними та людсьми... і з їх усіма землями...» (ed. Gorczak 1890, s. 49—50). Датами королівських привілеїв на Романів та Чуднів (7 липня 1505 р. та 27 листопада 1507 р. відповідно) й визначається, на нашу думку, період створення «Запису про грошові та медові дані». Відповідно, цим же часом потрібно й датувати згадку Народичів.

Утім, існують й більш ранні свідчення про Народичів. П. М. Кулаковський, автор двох ґрунтовних робіт, присвячених історії родини Єльців, стверджує, що зем'янин київський Івашко Єльцович виступає в актових документах володільцем Народичів ще до свого одруження з Мариною (Марією) Внучковичною, яке мало відбутися «на переломі 1470 і 1480-х років». На жаль, автор не підтверджує свою тезу жодним посиланням на джерела (Кулаковський 2013, с. 159). Н. М. Яковенко, спираючись на неопубліковані документи Литовської метрики, констатує, що Єльці отримали Народичів та Селець як вислугу від Олель-

ковичів (2008, с. 193). Це твердження дозволяє нам допускати, що вказані маєтності надані Єльцям не пізніше 3 грудня 1470 р. — дати смерті останнього київського удільного князя Семена Олельковича⁴. Оскільки Івашко Єльцович вперше з'являється на історичній арені наприкінці 1468 р. або у першій половині 1469 р., принаймні саме так датують найдавніше відоме на сьогодні засвідчення ним документів (Кулаковський 2013, с. 159), цілком можливо, що Народичі з Сельцем були вислугою його батька — Ігната.

Підсумовуючи нашу спробу проаналізувати свідчення щодо найдавнішої згадки містечка у писемних джерелах, констатуємо, що Народичі починають фігурувати в актових документах принаймні з третьої чверті XV ст. як власність чи вислуга київського панського роду Єльців. Тож усталена дата 1545 р. є помилковою і потребує перегляду⁵.

У власності родини Єльців. Ми нічого не знаємо, якими були народичівські маєтності в другій половині XV ст. Після смерті Івашка Єльцовича, яка сталася до 1500 р., його земельні володіння біля двох десятиліть були в спільній власності синів — Яська і Федора. Брати розділили батьківський спадок лише на початку весни 1520 р. (Грушевський 1896, с. 17)⁶ і деталі

4. Сучасний польський дослідник В. Бобінський вважає, що Народичі, разом із Ремезами / Ремезовим (на кордоні з Мозирським повітом, на р. Чертець; нині — на території Білорусі), Левковичами (у Чорнобильському повіті, на р. Вересня) й іншими маєтностями Федір Єлець набув у першій половині XVI ст. завдяки двом шлюбом із невідомими за ім'ям дружинами — Колківною та Угриновською (або Хриновською) (Bobiński 2000, s. 220). Це твердження ґрунтується на працях геральдиста С. Уруського (Uruski 1909, VI, s. 48—50) та історика Е. Руліковського (Rulikowski 1884), які, зі свого боку, спиралися на родовід Єльців, укладений впродовж XVII ст. хроністом і геральдистом Бартошем Папроцьким та езуїтом Олександром Ігнатієм Єльцем і прийнятий відомим упорядником шляхетських генеалогій Каспером Несецьким (wyd. Bobrowicz 1839, s. 476—480). У цьому родоводі, котрий містить багато неточностей і помилок, Федір, якого С. Уруський навіть вважає старостою овруцьким, названий сином Яська. Проте, згідно з новітніми розвідкам, Ясько не лишив нащадків, а більшість свідчень щодо його «гіпотетичного» сина варто пов'язувати із братом Яська (Кулаковський 2013, с. 160, 163—167). Щоправда, відома лише одна дружина Федора Івашковича Єльцовича — донька луцького землянина Мацея Скуйбеди (red. Karalius, Antanavičius 2008, № 336; Кулаковський 2013, с. 164). Існування Федора Єльця, який би мав два шлюби (із Колківною та Угриновською), не підтверджується збереженими актовими матеріалами.

5. Найкращим аргументом стане повна публікація акту, згаданого Н. М. Яковенко. На жаль, нині це неможливо, оскільки оригінал зберігається у складі книг Литовської метрики в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва).

6. Із опису турбівського сімейного архіву Єльців, який зберігається серед матеріалів липовецького архіву Юноша-Росцишевських у складі фонду Осолінських відділу рукописів Львівської національ-

1. Цим роком датується ревізія Київської землі, проведена у зв'язку із ліквідацією удільного князівства після смерті Семена Олельковича. Вона дійшла до нас лише частково: збережений фрагмент стосується південно-західної частини Київщини (публікацію див.: ред. Владимирский-Буданов 1890, с. 1—9). У документі фігурують деякі зі згаданих у «Записах» населені пункти (наприклад Романів, Шумськ, Водотії та ін.) як державні маєтності.

2. Публікацію привілею на Романів див.: Довнар-Запольський 1899, с. 117.

3. Дякуємо В. К. Козюбі, який звернув увагу автора на цю обставину.

цього поділу нам не відомі. П. Г. Кулаковський вважає, що Яську дісталася Лучинська волость, а Федорові — Народичька (2013, с. 160, 163). Після смерті Яська, яка правдоподібно трапилася на початку 1530-х рр., земельні володіння брата як дідівщину, так і вислуги успадкував Федір (Кулаковський 2013, с. 163) і у такий спосіб знову зосередив в одних руках усі володіння родини.

Поряд з тим, як ми вже знаємо зі згаданих вище «Записів», у перші десятиліття XVI ст. на користь Софії Київської з Хотинівської землі, що була частиною народицьких маєтностей, сплачували натуральний оброк медом¹. Софійська кафедра також отримувала податі і з сусідніх із Народичами ґрунтів: з Межирицької землі в Сельці, з Полочанської землі в Ноздрищах та Вол(о)шинської землі в Ключках (у документі — Ключкевичях) (сост. Григорович 1846, с. 37).

У ревізії Овруцького замку 1552 р. Народичі згадуються як село², що нараховувало чотири домогосподарства (дими), і за яке зем'янин київський Федір Єлець ніс дві служби та сплачував на користь замку 50 грошів і дві кад'ї³ меду. Ще одна служба та три відра меду податі числилися за Єльцем із сусіднього Сельця (Перлштейн 1856, с. 96; ред. Антонович 1867, с. 47).

По смерті Федора Єльця, що, імовірно, сталася між 1567 і 1576 рр., та передчасної кончини від хвороби брата Андрія, Народичі, разом з усіма іншими родинними володіннями, успадкував Дмитро Федорович Єлець (Кулаковський 2013, с. 167, 168; Літвін 2016, с. 264), писар земський київський (орґас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 39, N 172).

Дмитру за життя батька належав Малинський ключ. Які помістя тримав його брат Андрій, підстароста вінницький, невідомо. Під час укладення шлюбу із Марією Романівною Гойською, він, зі згоди батька, записав дружині отчизні маєтності на суму 300 кіп грошів як віна з привінком. 8 червня 1567 р. Андрій підтвердив віно своїм заповітом (ред. Левицький 1909, с. 142). У жовтні 1576 р., на думку П. Г. Кулаковського, — після смерті батька, Дмитро Федорович подбав про підтвердження своїх прав на народицькі

володіння, Лучин і Турбів⁴. Відомо, що Марія Гойська, яка близько того часу вдруге вийшла заміж, вимагала від Дмитра передачі майна, заповіданого їй першим чоловіком. Але, правдоподібно, безуспішно (Кулаковський 2013, с. 167, 168). Чи не пов'язаний такий поквап із підтвердженням, якщо воно дійсно відбулося одразу по смерті батька, саме із цими претензіями? І чи не належали Народичі до частини спадкоємних володінь, призначених Андрієві, відписаних ним як шлюбний подарунок й заповіданих небіжчиком дружині?

У 1581 р. Дмитро Єлець одружився з Марушею (Марією), донькою Олізара Волчковича, і відписав їй як віно 300 кіп литовських грошів⁵ зі своїх маєтностей Народичі та Селець (Heleniusz 1882, I, s. 156; Кулаковський 2013, с. 169). Того ж року він, відповідно до «Реєстру збору податей землі Київської», сплатив податок із володінь у Народичах: за чотири дими осілих по 15 грошів та за чотирьох загородників⁶ по два гроша (red. Jabłonowski 1894a, s. 39)⁷.

Майно Дмитра Федоровича після його смерті у 1599 р. перейшло під управління дружини — Марії Олізарівни Волчковичівни, і лише у 1608 р. батьківську спадщину розділили між собою сини: Філон, Костянтин та Федір (Documenta... 1740, арк. 129; сост. Рункевич 1897, с. 360; Кулаковський 2010, с. 107). Народичі разом із околицями, частиною Турбівки та іншими дрібнішими маєтностями відійшли середньому сину — Костянтину (Rulikowski 1884, s. 799; Bobiński 2000, s. 221; Кулаковський 2010, с. 119; Літвін 2016, с. 264). Однак, згідно з умовами поділу, Народичі та Селець до 1613 р. залишалися у позиттєвому користуванні його матері (Кулаковський 2010, с. 119). Зокрема піддані народицькі й селецькі згадуються у судових справах Маруші Олізарівни 1609 р. (red. Jabłonowski 1894b, s. 159, 160).

4. Лучин і Турбів (Лучинська волость, Турбівщина) у верхів'ї р. Ірпін'я у Київському повіті, на думку дослідників, були спадковими володіннями Єльців ще з домонгольських часів (wyd. Bobrowicz 1839, s. 479; Rulikowski 1884, s. 798, 799; red. Jabłonowski 1897, s. 593; Клепатський 1912, с. 545; Яковенко 2008, с. 193; Кулаковський 2010, с. 119; Літвін 2016, с. 264). Нині села Лучин і Турбівка Корнинської громади Житомирського р-ну й обл.

5. Можливо, такий збіг суми віна, виділеного для Марії Гойської та Маруші Олізарівни, слугує підтвердженням нашої здогадки, що маєтності над Ушею та Жеревом передбачалися Андрієві Федоровичу.

6. Вільні збіднілі поселенці, що отримали від землевласника право освоювати цілині землі за межами орних ділянок («за городами»), за що звільнялися на десять років від ренти (Гуржій 2005).

7. В іншому томі О. Яблоновський, спираючись на той же документ, наводить дані, що у «добрах Народичів» налічувалось сім сіл, в яких сукупно мешкало 16 осілих людей та 14 загородників (red. Jabłonowski 1897, s. 300). Але, у реєстрі записані, найімовірніше, комплекси маєтностей Дмитра Єльця за назвою найбільшого населеного пункту. Примітно, що Народичі найбільш оселені серед цих володінь.

ної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, відомі два документи, датовані 20 березня 5 і 15 індікту (другий, на нашу думку, — помилково). Вони засвідчували поділ добр між Яськом і Федьком Єльцовичами та їх матір'ю Марією Івановою Єльцовою (Documenta... 1740, арк. 128). Отже, перший розподіл маєтностей між спадкоємцями Івашка Єльцовича відбувся в 1517 р., а на момент засвідчення другого поділу в березні 1520 р., його вдова, Марія Гринківна Внучківна, вже покинула цей світ.

1. «...у Народичохъ съ Хотиновьскои земли ведро меду дають» (сост. Григорович 1846, с. 37).

2. «...Фёдора Ельца в селе Народичах дымы два, служба, подачки тридцать грошей, а кадъ меду, в том же селе другая служба, дымов два, подачки з них двадцать грошей, а кадъ меду» (ред. Антонович 1867, с. 47).

3. Одна кадъ містила орієнтовно 5—6 пудів (82—98 кг) меду (Герасименко 2007).

Поряд з тим, якась частина Народичів, міста чи маєтку, належала або була віддана у заставу Овруцькому Заручайському монастирю Успіння Пресвятої Богородиці. У монастирському інвентарі від 30 травня 1600 р. згадується данина з Митковичів (імовірно, назва ґрунту) у Народичах ¹.

Народичі фігурують як село Костянтина Єльця в актах 1617 та 1624 рр. (red. Jabłonowski 1894b, s. 361, 595), і *вперше* як містечко ² — в акті 1618 р. (red. Jabłonowski 1894b, s. 284; 1897, s. 231). Власне, за несплату податку з Народичів і Сельця та інших маєтностей на р. Ірші Костянтин був допроваджений колекторами до Києва і засуджений трибуналом на баніцію ³ (red. Jabłonowski 1894b, s. 595; Bobiński 2000, s. 221, 348).

У 1625 р., після смерті старшого брата Філона, Костянтин Єлець отримав привілей на уряд підстоля київського; 1628 р. обраний поборцем для збору податків з Київського воєводства; у 1630 р. київська шляхта обрала його депутатом до Коронного трибуналу в Любліні й одним із кандидатів на уряд підкоморія (Літвін 2016, с. 265, 266; Козюба 2019, с. 291). Костянтин одружився із Христиною, сестрою Януша Тишкевича, майбутнього київського воєводи (Літвін 2016, с. 231). Помер підстолий київський у першій половині 1634 р., не лишивши нащадків. Того ж року його вдова ⁴ сплатила 86 злотих подимного податку із своєї маєтності, що включала містечко Народичі із 88 домогосподарств та села Селець із 46 димів, Ставок — 24 дима, Шарне — 14 димів (Шинкар 2016, с. 114).

Г. Літвін стверджує, що Костянтин Єлець ще за свого життя продав частину народицьких маєтностей шляхтичу Флоріанові Потоцькому, а по його смерті іншу частину одержала в позитивне володіння вдова Костянтина — Христина Тишкевичівна, яка управляла нею до початку Хмельниччини (2016, с. 265). Натомість П. Г. Ку-

лаковський, спираючись на книгу «Кверенд з київських ґродських і земських книг 1570—1646 рр.» ⁵, наводить дані, що продаж Народичів здійснив київський хорунжий Федір Єлець, молодший брат Костянтина. Дослідник вважає, що транзакція відбулася до початку 1636 р., оскільки вже із середини січня Потоцькі фігурують як власники Народицького ключа (Кулаковський 2010, с. 115).

Вочевидь, після смерті Костянтина його вдова та менший брат уклали угоду про відмову Христини від маєтку Народичів та передачу Федору родинних документів Єльців, датовану 27 серпня 1637? ⁶ (Documenta... 1740, арк. 129).

Утім, цілком можливо, що Федір набув свою частку народицьких маєтностей ще під час поділу між братами батьківського спадку в 1608 р. Зокрема, так гадає В. Бобінський (Bobiński 2000, s. 348), ґрунтуючись на позові отців-василіан до Федора й Костянтина Єльців, які разом незаконно випалювали поташ у спільних лісах між Народицьким і Кліщівським маєтками (red. Jabłonowski 1894b, s. 262, 268). На користь такої можливості свідчить підмічена П. Г. Кулаковським особливість угоди, яка полягала в тому, що великі володіння Єльців брати розділили між собою за принципом частки (2010, с. 219).

Зрештою, Христина дійсно й надалі управляла певною частиною від народицьких маєтностей Єльців і навіть примножила їх. Зокрема, відомі два позови від 27 липня 1646 р., пов'язані із суперечкою Христини Тишкевичівни із Катериною Потоцькою, власницею іншої частки Народичів. У першій вдова Костянтина Єльця скаржилася на шкоди, які завдали її селянам слуги Потоцької, в іншій — звинувачувала шляхтича Стефана Післака, у якого придбала долю від Ноздрищ, що той не виконує зобов'язань оберігати ці маєтності ⁷ від зазіхань із боку тієї ж Потоцької (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 37—38, № 460, 462).

Духівниця Христини внесена до Холмської ґродської книги 1 жовтня 1649 р. (сост. Новицький 1878, с. 9, № 92), тож і померла вона, імовірно, близько до цієї дати. На жаль, ми не маємо

1. «... у Народичох на Митковичах п'ять ведер меду, а полудня три дні подымовати и дви ночи, або дви ведре меду дати» (ред. Левицький 1883, с. 290).

2. Приватні містечка першої половини XVII ст., що не мали магдебурзького права, переважно виконували функцію резиденцій власників і адміністративного центру їх земельних володінь. Водночас такі містечка отримували пільги щодо ремісничої діяльності й торгівлі. Але часто від сільських поселень вони відрізнялися лиш правом на проведення щотижневих торгів і річного ярмарку (Білоус 2015, с. 137—140).

3. Баніція (лат. bannitio) або виволання — позбавлення громадянських прав, виведення з-під дії норм судочинства та оголошення вигнання; для шляхтича часто супроводжувалось інфамією — позбавленням шляхетської честі (Доўнар 1989; Сухих 1998).

4. У «Реєстрі», як і в кількох інших документах (див., напр.: Білоус 2015, с. 155), Христина іменована Катериною (Катаржиною). У джерелах Флоріан та Катерина згадуються як співвласники Народичів, а згодом єдиними господарями містечка постають Потоцькі. Це, поряд із тим, що дружину Флоріана також звали Катериною, дало нам підстави зробити хибне припущення про другий шлюб удови Костянтина Єльця Христини (Катерини) з Тишкевичів із Флоріаном Потоцьким (Томашевський, Павленко 2019, с. 43).

5. «Xiągziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się, zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda». *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, ф. 1, спр. 4104.

6. Рік точно встановити неможливо, оскільки місце запису в оригіналі пошкоджене, але домовленість мала б відбутися між смертю Костянтина та продажем маєтностей Потоцьким.

7. Документ має заголовок «Roboracya intercyzy...» (шлюбна угода). Певно, мова не йде про проект шлюбу між Христиною та Федором, адже на той час ще була жива дружина останнього — Дорота Барановська, донька цехановського каштеляна (Кулаковський 2010, с. 105). Імовірно, документ міг регламентувати відмову від маєтностей у разі нового заміжжя Христини Тишкевичівни.

8. Вочевидь, Христина в Народичах не мешкала й Стефан Післак зголосився виконувати обов'язки управляючого.

Рис. 2. Власні печатні знаки уживані панамі Єльцями, власниками Народичів: 1 — печатка Федора Івановича 1514 р.; 2 — печатка Дмитра Федоровича 1585 р.; 3 — матриця печатки Костянтина Дмитровича; 4 — печатка Федора Дмитровича 1603 р. (за: Алфьоров, Однороженко 2008; Однороженко 2012)

повного тексту заповіту¹ й не можемо стверджувати, які розпорядження залишила покійниця щодо володінь у Народичах. Але із цього часу всі колишні маєності Єльців зосереджують у своїх руках Потоцькі. Зауважимо, що без окремого спеціального дослідження і аналізу вже відомих, а також залучення нових архівних документів зрозуміти всі нюанси переходу Народичів із волостю від Єльців до родини Потоцьких неможливо.

Спробуємо, наскільки це можливо, окреслити терени народицьких володінь Єльців. Зазначимо, що оцінити розмір і склад цієї приватної волості важко з двох істотних причин. По-перше, здебільшого актові документи того часу, зокрема й ті, на які ми спираємось у цій розвідці, опубліковані лише частково або відомі тільки за заголовками й короткими анотаціями. По-друге, позиції Єльців на Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. були досить сильними: представники родини (рис. 2) мали високий майновий і соціальний статус, обіймали значні земські уряди і співпрацювали з впливовими посадовцями великокнязівського та королівського дворів, завдяки шлюбній політиці налагодили численні зв'язки поміж впливових регіональних магнатських родів (Літвін 2016, с. 231—233, 264—266; Кулаковський 2010, с. 105—114; 2013, с. 170, 172). Їх маєності практично не фігурують у збережених податкових реєстрах цього часу, що не може бути випадковістю (Козюба 2019, с. 192), адже природно, що родина користувалася своїм становищем, щоб уникнути оподаткування. Як вважає Г. Літвін, у цей час Єльці мали на частину своїх володінь привілеї від сплати податків (2016, с. 264).

Із заходу селецькі ґрунти Єльців межували із маєністю Києво-Печерського монастиря — селом

Розсохами² (red. Jabłonowski 1894a, s. 37, 80; ред. Антонович 1886, с. 391). Зокрема, нам відомо про конфлікт між печерським архимандритом та Дмитром Єльцем через рудню, млин та греблю на р. Ушії біля Розсох (ред. Антонович 1871, с. 83—84). За наслання підданих на монастирський ґрунт Розсохи київський унійний митрополит Йосиф Рутський домігся видання Федорові Єльцю баніції в жовтні 1619 р.³ (Кулаковський 2010, с. 117). 1621 р. печерський архимандрит Єлисей Плетенецький позивався до Костянтина Єльця через накладення останнім мита на розсохівських підданих монастиря, а 1624 р. — руйнування дамби на Ушії (red. Jabłonowski 1894b, s. 317, 605; Bobiński 2000, s. 401). У 1646 р. вже після продажу Народичів Потоцьким, відбулося розмежування добр народицьких і розсохівських між Єльцями та митрополитом київським (Heleniusz 1882, I, s. 240). Не зовсім зрозуміло, чи стосувалася ця акція частини маєностей, що залишилися за Христіною Тишкевичівною, чи йдеться про межування кордону між митрополичими володіннями і волостю Олександра-Ігнатія Єльця та отців-єзуїтів із центром у Ксаверові.

Із північного заходу та півночі народицькі маєності межували із ґрунтами Ласків (ред. Антонович 1867, с. 47; 1886, с. 366, 380; Шинкар 2016, с. 111). Суперечка між двома родинами точилася через сінокоси на ґрунтах Іртиня та

2. Нині — західна частина с. Селець. Об'єднані 05.07.1965 р. (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 425—426).

3. Тут варто або припускати перехід одного й того ж пункту в підпорядкування різних конфесій, або вважати згадані маєності різними. Наприклад, село Розсохи на лівому березі Жерева і землі в районі сучасного села Розсохівського на правому березі р. Уж. У березні 1646 р. ксаверівські єзуїти подали маніфестацію щодо розмежування Народицького і Базарського ключів на ділянці кордону між поселенням Гонти-Ксаверівські, що належало ордену, і Довгий бір — власністю Федора Єльця (Кулаковський 2010, с. 115—116). Імовірно, у документі йдеться все ж про Гуту Ксаверівську. Сучасне село із такою назвою розташовується на р. Кам'янка на південний захід від с. Россохівського. Якщо наша здогадка правильна, виходить, що частина земель, що входили до Народицької волості Єльців лежали й на правому березі р. Уж.

1. Із заголовка документа, наведеного І. П. Новицьким, зрозуміло, що Христіна заповідала значні суми на монастир босих кармелітів у Бердичеві та бернардинський кафедральний костел у Фастові, що відповідно забезпечувались успадкованими маєностями на Бердичівщині від Тишкевичів та часткою у Турбівці від покійного чоловіка (сост. Новицький 1878, с. 9, № 92).

Глумова біля р. Болотниці¹ й Медвецьких (?) лоз, які Федір Івашкович Єлець вважав своїми. Приміром, за 1559—1689 рр. відомо кілька зустрічних позовів щодо незаконного покосу сіна та підпалу копиць на Іртині (згадується як нива, так і річище), а 1559 р. дійшло й до прямого захоплення Ласками цих угідь разом із селяцькими ґрунтами Єльців (Documenta... 1740, арк. 128 зв., 129 зв.). Річка Болотниця як орієнтир «рубеву народицького» фігурує в декреті 1608 р. про поділ ґрунту Глинницького на уроч. Озериче біля Попової долини на «Ртині великому і малому» між тивуном київським Миколою Стецьким та Ласками (red. Jabłonowski 1894b, s. 143).

Північний кордон народицьких володінь згадується і в справі 1595 р. між Мелехом Барановичем (Бараном), власником Глумова селища, та братами Дідовичами-Трипольськими, які держали Ключки і Коцовищину (red. Jabłonowski 1894a, s. 40; ред. Антонович 1867, с. 46; 1886, с. 357, 379; Bobiński 2000, s. 409; Шинкар 2016, с. 110, 111), про розмежування судеревного (спільного у використанні) Глумовського острова, що лежав між маєтностями народицькими та ласківськими й річищем Глумовським (ред. Німчук 1991, с. 63, 65, 67). У цьому ж документі згадується, що земля Полочанська Дідовичів-Трипольських межувала із ґрунтами панів Єльців (ред. Німчук 1991, с. 62). Далі на північ і північний схід до Народицького ключа прилягали маєтності Дорогиня, що з 1511 р. належали Павшам (ред. Антонович 1886, с. 67—69), але вже на початку XVII ст. половина маєтку опинилась у власності Трипольських, які, до того ж, на протилежному березі р. Норині осадити Новий Дорогинь (red. Jabłonowski 1894b, s. 269; ред. Антонович 1886, с. 379; Bobiński 2000, s. 404, 405).

Між Єльцями та Дідовичами-Трипольськими точилися постійні прикордонні суперечки, взаємні звинувачення в утриманні селян-утікачів, привласненні рухомого майна тощо, що було буденним для того часу між сусідами-землевласниками. Тільки в 1624 р. вони чотири рази позивались один до одного (red. Jabłonowski 1894b, s. 335, 337, 357, 364). Згадана Глумівська долина разом зі Старим Дорогином у 1635—1636 рр. стали об'єктом зазіхань із боку Федора Єльця, озброєні піддані якого не раз нападали на ці маєтності Трипольських (Кулаковський 2010, с. 117).

1. Орієнтовно за 3 км на північний захід від північно-західної околиці сучасного селища Народичі, по автошляху Т0608 у напрямку Овруча, відоме уроч. Іртинська долина, що є гирлом балки, по якому нині каналізований струмок впадає у р. Стручок. Верхів'я цієї балки лежить за 2 км на південь від сучасного с. Латаші, на вододілі, де ще у 1920-х рр. існував хутір під назвою Глимів (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 244). З того ж вододілу, але у північно-східному напрямку, спрямовується інша балка, ложе якої займає каналізований струмок, що впадає до р. Норині північніше с. Снитиче. Здається, що обидві ці балки і є давніми річищами Іртиня та Глумова, згаданими у джерелах. Болотницею, імовірно, у давні часи називали річку Стручок, оскільки її сучасна назва в актових документах не трапляється.

На схід від Народичів розташовувалося с. Ноздрище — дідове володіння Семашків (ред. Антонович 1867, с. 48), яке в першій половині XVII ст. належало кільком власникам: Богдану Солтану, Олізару Сингуру, Стефану Післаку й Щесни Осовському (ред. Антонович 1886, с. 365, 372, 409, 411; Bobiński 2000, s. 385; Шинкар 2016, с. 111, 114). На ноздрищенських ґрунтах мали свою частку, Блазенківщину, і Дідовичі-Трипольські (Шинкар 2016, с. 111). Межа між маєтностями Народичі та Ноздрище могла проходити по балці між нині відселеними селами Старе й Нове Шарне, верхів'я якої спрямоване у напрямку вже згаданого «глимівського» вододілу.

Ще східніше, на землях кліщівського ґрунту², що належав Києво-Печерському Троїцькому Болоньському монастирю, Костянтин Єлець осадив слободу Христинівку (названу ім'ям дружини). Відомо, що ігумен монастиря позивався до Федора Єльця за привласнення цих ґрунтів, загарбаних, за свідченнями монахів, ще батьком останнього — Дмитром. Конфлікт за ці маєтності перейшов у спадок і Флоріану Потоцькому (Heleniusz 1882, I, s. 222; Кулаковський 2010, с. 115).

Отже, частина земель Народицької волості Єльців розташовувалася і на лівому березі р. Норині, а самі землеволодіння, хоч і містилися переважно кучно, все ж не складали суцільного комплексу. Тут потрібно згадати село Ставок³, яке між 1581 та 1628 рр. належало родині Вітовських гербу Брохвич (?) (red. Jabłonowski 1897, s. 622). Тобто, між двома найдавнішими пунктами єльцівських володінь на Жереві та Уші — Народичами й Сельцем, існував своєрідний анклав.

На півдні народицькі маєтності межували із землями волості Кам'янка князів Корецьких (Bobiński 2000, s. 386), а пізніше — із ґрунтами Ксаверівської резиденції єзуїтів, подарованих чернечому ордену Олександром-Ігнатієм Єльцем (Літвін 2016, с. 154, 233, 265). Імовірно, народицькі межі проходили не вздовж річища чи заплави Ужа, а дещо південніше, займаючи якісь території і на правому березі. Зокрема, про розмежування россохівських ґрунтів (див. прим. 28) та суперечності щодо використання суміжних лісів з отцями-василіанами ми згадували вище.

За нашою стриманою оцінкою, володіння Єльців у басейні Жерева й Уші займали орієнтовну площу щонайменше 50—55 км². На теренах волості на момент трансакції 1636 р. із Флоріаном Потоцьким були оселені містечко Народичі, села Селець (Сільце), Шарне (Сарни)⁴, Болотниця,

2. Чи не цю ж частину маєтності Клеці (Кліщі) придбав Дмитро, батько Костянтина, у Даниїла Змієвського у 1578 р.? (Heleniusz 1882, I, s. 236, Кулаковський 2013, с. 170).

3. Від 28.04.1960 р. частина селища Народичі (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 453).

4. У судовій справі 1618 р. між подружжям Ставецьких і Костянтином Єльцем фігурують селяни-втікачі з Велавська до «Шарків, тобто Народичів (Szarków czyli Narodycze)» (red. Jabłonowski 1894b, s. 262). На цю обставину звернув увагу О. Яблонов-

слободи Христинівка та Лужничі, селище Баранівщина¹ (Кулаковський 2010, с. 115, 119).

На нашу думку, Єльці у Народичах не мешкали. Представники сім'ї більше опікувалися Лучинським ключем, спадковими володіннями роду у верхів'ях р. Ірпінь, а пізніше — Малинською волостю, яку вважали осердям своїх маєтностей (Кулаковський 2010, с. 122). Імовірно, фундувати власну резиденцію в Народичах починає тільки Костянтин Дмитрович Єлець, який не залишив нащадків, і згодом його землі опинилися у власності Потоцьких.

Володіння Потоцьких. Флоріан Потоцький, новий власник Народичів, походив із малопольської дрібноземельної шляхти. Рід із кінця XV — початку XVI ст. володів кількома частками села Великий Потік в Ужентовському повіті Люблинського воєводства. Родина використовувала герб Любич, а щоб відрізнитися від інших шляхетських сімей із таким же прізвищем², представники роду вживали придомок Фокс і часто писалися як Фокс-Потоцькі (Uruski 1917, XIV, s. 280; Pułaski 1991, s. 169—170; Kupisz 2018, s. 80, 81). Потоцьких гербу Любич не потрібно плутати з іншим, більш відомим і помітним на історичній арені магнатським родом Потоцьких гербу Пилява³, що походив

ський і припустив, що первісна назва селища Шарки змінена на Народичі наприкінці XV — на початку XVI ст. (red. Jabłonowski 1897, s. 174). На нашу думку, взаємозамінність назв можна пояснити близьким розташуванням двох населених пунктів — Народичів та Шарного (Шарків).

1. Із Болотниці поборове у 1628 і подимне у 1634 рр. сплачувала пані Маркова Ласкова (ред. Антонович 1886, с. 366; Шинкар 2016, с. 111). Отже, село перейшло до Єльців між 1634 та 1636 рр. Слободу Лужничі без додаткової інформації ідентифікувати важко. Можливо, це сучасне с. Лозниця на однойменній річечці, правому допливі р. Уж. Селище Баранівщина осаджене, імовірно, на глумівських ґрунтах Баранів (порів.: ред. Німчук 1991, с. 63). Між іншим, село Ставок, із якого 1634 р. сплатила подимне Христина Тишкевичівна Єльцова (Шинкар 2016, с. 114), у переліку оселених місцевостей, що фігурують в акті продажу маєтності Флоріанові Потоцькому, не згадується.

2. У Речі Посполитій відомо щонайменше шість різних шляхетських родин із прізвищем Потоцькі: гербів Пилява, Любич, Остоя, Шеліга, Шренява та Яніна (див., напр.: Uruski 1917, XIV, s. 280—303; Чубіна 2010, с. 33).

3. Автори розвідки в «Історії міст і сіл Житомирської області» стверджували, що Народичі перейшли до Потоцьких у 1639 р. як подарунок польського короля полковнику С. Потоцькому, а після смерті останнього містечко успадкувала його дочка (Войтюк, Кучер 1973, с. 439). Але ця теза не витримує перевірки: по-перше, переплутані різні родини Потоцьких («гетьманська гілка» гербу Пилява та гербу Любич); по-друге, Владислав IV Ваза в 1639 р. надав воєводичу брацлавському, полковнику Станіславу Потоцькому, а саме його мали на увазі автори, маєтності на Подніпров'ї біля Кременчука, а не Народичі (ред. Козловський 1876, с. 513—515); по-третє, Станіслав Потоцький не був одруженим і не лишив по собі потомства (Majewski 1984, s. 153); і наостанок, в обох документах, на які опираються автори, не йдеться про

із Краківського воєводства (Чубіна 2010, с. 35, 36; Лобко 2019), набув політичної могутності в середині XVI ст. й діяв на Брацлавщині та Поділлі.

Флоріан, один із п'яти синів Анджея Фокс-Потоцького від першого шлюбу з Анною Госцірадовською, постає на Київщині в середині 20-х рр. XVII ст.: 1628 р. він сплатив поборове з орендованих містечок Нехворощі та Сквири, яку тримав у заставі від Самуїла Лаща (ред. Антонович 1886, с. 384). Його брат Северин завдяки першому шлюбу з Анастасією Філіповською одержав у посаг половину села Скоморохи в Житомирському повіті, яке держав разом з Адамом Філіповським (ред. Антонович 1886, с. 363, 369; Pułaski 1991, s. 172), а в 1647 р. заповів монастирю босих кармелітів у Бердичеві (упоряд. Макарова 2013, с. 63; Літвін 2016, с. 153; Wanat 1979, с. 379). Від Тишкевичів, імовірно як вислуго, Северин отримав села Маркушні, Обухівку та Полицинці під Бердичевом (Pułaski 1991, s. 171). Згодом обидва брати набувають власності в Овруцькому повіті: Флоріан у 1636 р. купує у Єльців Народичську волость, а Северин 1643 р. постає як «*відиди добр містечка Велидник та сіл до нього належених*» (Sumariusz... b. r., арк. 22, 23). Надалі доля обох гілок сім'ї тісно пов'язана з Овруччиною, хоча Потоцькі гербу Любич мали маєтності й у інших частинах Київщини та на Брацлавщині й Волині.

К. Пуласький наводить інформацію, яку ми не маємо змоги підтвердити, що на початку XVII ст. Флоріан тримав уряд ловчого овруцького. Також польський історик помилково вважав, що він успадкував маєток Народичі від свого батька (Pułaski 1991, s. 170). Правдоподібно, після купівлі Народичів Флоріан зводить у містечку замок, оскільки саме в цей час укріплення вперше згадується в актових документах (Білоус 2015, с. 155). Також він намагається розширити придбані володіння. Наприклад, відомо, що Флоріан Потоцький осадив на ґрунтах сусіднього монастирського села Кліщов кілька слобод, що стало причиною позову в червні 1645 р. ігумена Печерського монастиря до його сина Костянтина, який у документі фігурує як власник міста Народичі (Білоус 2015, с. 140).

Флоріан помер 1641/42 р. (Літвін 2016, с. 219). Від шлюбу з Катаржиною Янковською він мав двох синів Яна-Кароля та Константа-Флоріана (Костянтина)⁴ та п'ять дочок (Pułaski 1991, s. 170—171). Вочевидь, сини розділили між собою батьківську

пожалування Народичів Потоцькому (перший — королівський привілей на маєтності в Подніпров'ї (ред. Козловський 1876, с. 513—515), другий — скарга Яна Якубовського на Криштофа Ласка про побиття слуг у Народичах (ред. Антонович 1868, с. 83)).

4. К. Пуласький, який мав у розпорядженні генеалогію родини, затверджену київським дворянським зібранням 26 березня 1803 р., та документи Потоцьких гербу Любич, отримані від М. Дуніна-Вонсовича, стверджує, що Флоріан помер не залишивши чоловічого потомства («безпотомним»), а Яна-Кароля та Константа-Флоріана він вважає дітьми Мельхіора, брата Флоріана (Pułaski 1991, s. 170, 171). Але це не підтверджується актовими матеріалами, що засвідчують спільну діяльність Катаржини Потоцької зі своїми синами (див. нижче).

спадщину, але впродовж наступних двох десятиліть вони фігурують у джерелах поряд із матір'ю.

У 1646 р. загострився конфлікт, причини якого нам невідомі й який, напевно, спалахнув раніше, між новими (Катаржина Потоцька із синами) та старими (київський хорунжий Федір Єлець, його син Реміян та племінник Олександр-Ігнатій) власниками Народичів. Так, 23 січня Потоцькі скаржаться на урядників Київського гродського суду, що ті не з'явилися на виконання присуду Люблінського трибуналу про повернення земель маєтності Народичі, захоплених Федором Єльцем (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 7, № 41). Жовтнем того ж року датовані позови Катаржини Потоцької до Федора Єльця стосовно захоплення народицьких ґрунтів та побиття і пограбування її підданих та до Реміяна Єльця щодо утримання документів Потоцьких і несправедливе проведення кордонів і незавершене межування між їхніми маєтностями (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 47, № 596—598). Того ж місяця Олександр-Ігнатій із ректором Ксаверівського єзуїтського колегіуму скаржаться вже на Катаржину Потоцьку через неявку останньої до суду для затвердження акту розмежування між землями Народичів і Базару (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 47, № 593). Пригадаємо два позови Христини Тишкевичівни до Катаржини Потоцької влітку 1646 р. та протестацією митрополита до Єльців у зв'язку із межуванням маєтностей Розсохи й Народичі (див. вище). Така активність колишніх власників, за якими залишалася частка Христини Тишкевичівни, не може бути випадковою. Цілком імовірно, що Єльці, керуючись невідомими для нас, але сприятливими для них обставинами, намагалися повернути Народичі із волостю.

З початком Хмельниччини Потоцькі, принаймні Катаржина, як і більшість шляхетських родин, покинули свої маєтності, переселившись на землі Корони. Повернулися вони лише після утворення сеймом Зборівського миру в січні 1650 р., за умовами якого козацька старшина погодилася на збереження в Україні шляхетсько-магнатського землеволодіння (Крип'якевич 1990, с. 177). У кількох протестаціях від 23 вересня 1651 р. від імені Катаржини Потоцької та її синів Яна-Кароля і Костянтина проти овруцького старости Владислава Немирича, ротмістра і жовнірів його корогви, та проти ксьондза-єзуїта Олександра-Ігнатія Єльця, його слуг, ротмістрів і жовнірів його корогви, згадуються помістя Потоцьких — Старі Народичі та Нові Народичі, з навколишніми селами Селець (Сільце), Ставок, Болотниця, Шарне (Шарки), Ноздрище, Язберень (Язберин), Дорогинь і Давидки (сост. Новицький 1876, с. 9, № 92—96; ред. Каманин 1914, с. 622, анот. IV; упоряд. Сухих, Страшко 2008, с. 229—230). *Замок* у Народичах, який спалили під час нападу й погрому маєтностей народицьких у червні 1651 р., згадується у протестаціях Катаржини Потоцької та її синів, датованих 23 вересня 1651 р., проти старости Владислава Немирича, Олександра-Ігнатія Єльця, полковника Шимона Павші, ротмістрів та жовнірів їхніх корогв, жовніра волоської корогви Базилія Бачинського, бояр овруцьких та козаків

містечка Базар (ред. Козловский 1876, с. 579—580; ред. Каманин 1914, с. 622, анот. II—III; упоряд. Сухих, Страшко 2008, с. 229). Позови супроводжувалися двома реєстрами завданих збитків. Показово, що переліки подані нарізно від Старих і Нових Народичів (сост. Новицький 1876, с. 10, № 97—98; упоряд. Сухих, Страшко 2008, с. 230).

Звертає на себе увагу перелік сіл, що фігурують у цих тяжбах, як власність позивачів. Як бачимо, за 15 років від часу купівлі волості Потоцькі додали до придбаних маєтностей чотири села: Ноздрище, Язберень, Дорогинь на р. Норині та Давидки на р. Грезлі (усі — на сході й північному сході). Нам невідомо, в який спосіб були набуті ці населені пункти. До того ж сумнівно, що Потоцькі одноосібно володіли цілими селами. Більш імовірно, що їм належали певні частки й піддани. Відома, наприклад, скарга шляхтичів Стецьких і Хрушлінських щодо нападу Потоцької із синами на дорогинські ґрунти позивачів у вересні 1661 р. (сост. Савенко 1906, с. 13, № 69), з якої слідує, що принаймні у Дорогиня було кілька власників. Така «експансія», спрямована на об'єднання територій у мікрорегіоні, обмеженому долинами річок Норині, Ужа, Жерева і Стручка, в один комплекс маєтностей із центром у Народичах, збережеться і надалі. Навіть незважаючи на поділ міста і волості між нащадками Флоріана Потоцького.

Про Яна-Кароля та його життя нам практично нічого не відомо¹. Костянтин, стольник овруцький у 1664—1668 рр., помер у березні 1668 р. (орас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 101, N 690). Ян-Кароль від шлюбу з Анною Лисаківською мав сина Яна-Антонія, а Костянтин від шлюбу із Софією Каповською — єдину доньку Маріанну (Pułaski 1991, s. 175, 176). Онуки Флоріана Потоцького остаточно оформили поділ волості й містечка на дві частини: починаючи із 70—80-х рр. XVII ст. в актових матеріалах починають згадуватися Старі та Нові Народичі².

1. У С. Уруського та К. Пуласького замість життєпису Яна-Кароля Фокс-Потоцького подані біографічні відомості Яна-Кароля Потоцького гербу Пилява, ротмістра військ коронних, підчашого подільського та підкоморія брацлавського (Uruski 1917, XIV, s. 280; Pułaski 1991, s. 175, not. 1; порів.: Nagielski 1984). Щоправда, сімейна належність цього Яна-Кароля остаточно не з'ясована. Він помер, імовірно, на межі 1674/1675 рр.

2. Поділ селища на дві частини, стару та нову, зберігся і до сьогодення. Зі слів місцевих старожилів, межа між двома частинами проходить орієнтовно за лінією сучасної вулиці Поліської: місцевість, що простягається від вулиці на схід, до кутка Кавказ включно, — традиційно називають Старими Народичами, а частину селища на захід від вулиці, до р. Стручок та кутка Ставок (колишнє окреме село), — Новими Народичами. Також у старожилах побутує звичка й навколишні місцевості та населені пункти, що не входять до меж сучасного селища, згадувати як частини Старих чи Нових Народичів (інформація В. М. Маєвського та Д. А. Конопського). Зауважимо, що деякі архівні документи дозволяють стверджувати, що межа між Старими і Новими Народичами проходила в районі сучасної вулиці Пирогова (щоправда, вона могла змінюватись у часі).

За «Люстрацією подимної податі Київського воеводства, повітів Овруцького і Житомирського» від 25 січня 1683 р., до володінь Яна-Антонія належали містечко Старі Народичі, що нараховувало 39 димів, та села Шарне — 14, Ноздрище — 8, Яжберень — 4, Кліщі — 7 димів. У власності стольника київського Криштофа Ласка, першого чоловіка Маріани Потоцької, перебували Нові Народичі, численністю в 46 димів, села Дорогинь — 5, Давидки — 11, Селець — 20, Ставки — 6 димів. Загальний податок з усієї волості оцінювався в 37 злотих (ред. Антонович 1886, с. 493).

Старі Народичі отримав Ян-Антоній Потоцький, товариш гусарської хоругви канцлера коронного Яна Велопольського і підканцлера Великого князівства Литовського Кароля Станіслава Радзівіла, з 1687 р. — ловчий брацлавський (Pułaski 1991, s. 175—176).

Після Андрусівського договору кордон між Річчю Посполитою та Московським царством наблизився до Овруцького повіту. Корона мусила тримати в прикордонних землях військові контингенти. Гусарські та уланські хоругви, козацькі підрозділи, шляхетські загони потребували постою та забезпечення. Нерідко козаки й жовніри грабували та ґвалтували шляхетські маєтності, через що виникали численні суперечки й судові справи. У квітні 1684 р. Ян Хмільевський, слуга Потоцького, скаржився на козацького полковника Кароля Тишкевича за вчинені напади, грабежі та розбої (ред. Антонович 1868, с. 56—63). У липні наступного року загони полковника Криштофа Лончинського зайняли квартири, збирали провіант, чинили ґвалт та утиски в маєтності Потоцького — селах Шарне, Ноздрище, Яжберень, Кліщі та місті Народичах. А сотник Микола Демблевський увірвався в будинок Яна-Антонія серед замку в Народичах і наніс рани шляхтичам, що там перебували й відмовлялися вступати до козацького полку (ред. Антонович 1868, с. 113—117).

Влітку 1687 р. підстароста народицький Ян Песький подає позов із докладним реєстром «шкод і контрибуцій», спричинених власністю Потоцького козаками полковника Данила: пограбовані села Ноздрище, Шарне, Яжберень, Кліщі, Заруддя, Народицька і Звездальська рудні, Ступище, містечко Кухарі (ред. Антонович 1868, с. 159—162). 21 лютого 1692 р. адміністратор Ян Домбровський скаржився на козацького полковника Ярему Гладкого через те, що сотник його полку Іван Ластуненко розігнав ярмарок на свято Миколи Руського в Старих Народичах, напав і пограбував замок, змушував міщан та селян платити йому ренту, напав на Рудню Звездальську й пограбував селян у селах Ноздрище, Ступище, Шарне, Христинівка, «приписаних до панського маєтку» (ред. Антонович 1868, с. 231—234).

Не менш частими були суперечки з власниками сусідських маєтностей, що часто переходили в збройні наїзди, грабунки та псування чужого

майна. Показове протистояння Яна-Антонія Потоцького із житомирським війським Яном-Захаріушем Богущьким, власником маєтності Мотейки й частини Ноздрищ (села на схід і північний схід від Народичів, нижче за течією р. Уж). Важко з'ясувати, що стало причиною конфлікту й коли він розпочався, але взимку 1690 р. Потоцький разом із братами Скипорами, власниками частини Христинівки і Велавська, здійснили наїзд на садибу в Мотейках і село Ноздрище, побили дружину Богущького, у якої через це стався викидень (Опись... 1869b, с. 33—34, № 3—4). Найпевніше, Богущький започаткував у Мотейках ярмарок і облаштував переправу через р. Уж до свого села, створивши конкуренцію народицьким торгам і ярмаркам. Ян-Антоній Потоцький, разом зі Скипорами, Дідовичами-Трипольськими, козаками Кароля Тишкевича, всіляко перешкоджав купцям відвідувати ярмарок у Мотейках: робив засіки на дорозі між Народичами й маєтком Богущького, руйнував переправу через Уж, нападав на Ноздрище й Мотейки, перехоплював посильних військового та відбирав його листи тощо. Натомість Богущькі позивалися щодо прав на частину народицьких ґрунтів (Heleniusz 1882, I, s. 192), імовірно, претендуючи на частку Ноздрищ. Зіткнення і судові справи тривали кілька років поспіль (Опись... 1869c, с. 22, № 53, с. 30—31, № 94, с. 39, № 48, с. 41, № 53, с. 52—53, № 46; сост. Новицький 1871, с. 7, № 32, 37). Відомі також позови до Потоцького та управителя Старих Народичів Олександра Козинського від луцького земського писаря Дмитра Жабокрицького через вилов риби у володіннях останнього та наїзди, грабунки і розорення його помістя Христинівки (Опись... 1869c, с. 54—55, № 58, с. 57, № 75).

Ян-Антоній, одружений з Урсулою Фірлеївною, дочкою чашника сяноцького, не мав дітей. Він помер наприкінці 1698 р. і відписав пожиттєву ренту зі Старих Народичів своїй дружині. По її смерті (1713 р.) містечко мало остаточно відійти двоюрідному дядьку Яна-Антонія — старості овруцькому Франциску Потоцькому (сину Северина) та його нащадкам (Pułaski 1991, s. 175—176). Заповіт ловчого брацлавського став досить резонансним і призвів до виникнення кількох судових справ. Так, 1699 р. шляхтичі Сопоцькі захопили Старі Народичі й судилися¹ з Франциском Потоцьким щодо спадщини померлого (сост. Новицький 1872, с. 41, № 42, с. 44, № 66). Останню волю Яна-Антонія також двічі

1. Сутність претензій Сопоцьких (Сопотко?) невідома. Нам не вдалося прослідкувати їхні родинні зв'язки із Фокс-Потоцькими. Не виключено, що підстави корінилися в певних домовленостях із батьком покійного ловчого брацлавського, оскільки відомо, що того ж року Криштоф Ласко, чоловік Маріанни і власник Нових Народичів, позивався до шляхтичів Сопоцьких і Лисаковських щодо розподілу спадщини Яна-Кароля Потоцького (сост. Новицький 1872, с. 41, № 38). Нагадаємо, що дружиною останнього була Анна з Лисаковських (див. вище).

оскаржила його двоюрідна сестра Маріанна: у 1699 р. до заповіту апелював її перший чоловік Криштоф Ласко (Uruski 1912, IX, s. 269), а пізніше вона позивалася до суду разом із другим чоловіком Людвіком Манецьким (Pułaski 1991, s. 176, not. 1). Але вже в липні 1703 р. староста овруцький був уведений у володіння Старими Народичами, а наступного року Франциск Потоцький і Маріанна Ласківна-Манецька домовилися про розмежування своїх маєтностей — Старих і Нових Народичів (сост. Донцов 1880b, с. 4, № 14, с. 11, № 44).

Навесні 1708 р. Старі та Нові Народичі згадуються у зв'язку зі скаргами Франциска Потоцького та його управляючих на побори, грабунки та різноманітні утиски, спричинені загонами коронних військ, розквартированих на Поліссі. Помістя овруцького старости, зокрема й Народичі, були звільнені від постою за прямим наказом великого коронного гетьмана Адама-Миколи Сенявського (сост. Белоусов 1881b, с. 14, № 5, с. 16, № 18, 22, с. 21—22, № 8, 11, 13).

Франциск Потоцький, який довіку тримав овруцьке староство (оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 100, N 684), помер навесні 1708 р. Від шлюбу з Катаржиною Сільницькою, донькою каштеляна кам'янецького, мав трьох синів та двох дочок (Pułaski 1991, s. 172; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 90—91, прим. 73), але свої значні маєтності заповів дружині. 21 травня 1708 р. Катаржина Потоцька уведена у володіння містечками Велідниками, Старими Народичами та навколишніми селами (сост. Белоусов 1881b, с. 16, № 28).

Катаржина (у деяких документах фігурує як Анна, імовірно за другим своїм іменем) була досить енергійною господинею та неспокійною сусідкою. Так, уже в жовтні 1708 р. шляхтичі Трипольські позивалися до Потоцької через те, що управляючий Старих Народичів Самуель Сила-Новицький, підбурював жовнірів спустошувати маєтності Трипольських (сост. Белоусов 1881b, с. 28, № 69). Цікаво, що через три роки Катаржина звинуватила Новицького в тому ж злочині щодо Старих Народичів, як і в пригніченні підданих, зuboжінні маєтностей та відмові від управління ними (сост. Каманин 1883, с. 13, № 93). У червні 1709 р. на Катаржину та її сина Казимира скаржиться Ян Франциск Харлинський, власник містечка Хабне, через самовільний видобуток руди в його землях. Потоцькі погрожували йому, Станіславу Лукашевському та житомирському чашнику Григорію-Яну Полчевському пограбуванням і побоями (сост. Белоусов 1882, с. 11—12, № 26). Практично щорічно у власниці Старих Народичів виникали конфлікти із численними спадкоємцями містечка Нові Народичі, про що нижче.

Упродовж 1708—1710 рр. Старі Народичі перебували в оренді в бидгощського мечника Павла Бержинського. Посесор пригноблював підданих Потоцької тяжкими роботами та податями, спустошив замок, не сплачував власниці за оренду помістя, а також грабував сусідні маєт-

ності, зокрема, відомо про його напад на села Яцковичі та Татарновичі (сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 90; 1882, с. 13, № 41, с. 28—29, № 5, с. 33, № 49, с. 36, № 73).

У 1719 р. у Катаржини виник конфлікт із сином Казимиром, якого вона наділила Старими Народичами та селом Суцани на р. Уборть. Невдоволений отриманим, він підробив документи ще й на Вільколаз — маєтність у малопольських володіннях Потоцьких, наскочив на селище й пограбував садибу брата Яна (сост. Савенко 1906, с. 19, № 16, 19, с. 25, № 57).

У березні 1721 р. Казимир, Ян та Северин, сини Франциска та Катаржини Потоцьких, розділили між собою чималу спадщину (статки покійних батьків оцінювалися 581000 злотих). Старі Народичі та належні до волості села Шарне, Ноздрище, Яжберень і Кліпці отримав Казимир, староста любецький (Pułaski 1991, s. 173). Через три роки їх сестра Йоханна, дружина київського каштеляна Никодима Воронича, позивалася до братів через те, що її обійшли під час розподілу отчини (сост. Діаковский 1906b, с. 26, № 66), але наслідки справи невідомі.

Через два роки після отримання своєї частки спадку Казимир Потоцький, імовірно, потрапив у фінансову скруту. Зокрема, він заборгував деяку суму грошей житомирському мечнику Яну Якубовському¹. Певно, позика була здійснена під заставу Старих Народичів. Казимир Потоцький не виплатив борг у зазначений термін, але й не поспішав передавати маєток у тимчасове володіння Якубовському, через що житомирський мечник вчинив збройний наїзд на замок у Старих Народичах. Імовірно, шляхтичі домовилися в травні 1723 р. щодо річної оренди помістя (сост. Діаковский 1906a, с. 23, № 168, с. 25, № 182, с. 57, № 67). Але Казимир Потоцький, найімовірніше, не виконав своєї обіцянки і вже 1 червня уклав контракт на трирічну оренду маєтностей у Старих Народичах з Міхалом Щеньовським², якому також заборгував значну суму. Угода оренди супроводжувалася переліком споруд і майна в замку — єдиним описом середньовічного укріплення в Старих Народичах, який на сьогодні маємо у своєму розпорядженні (Archiwum... 1700—1730, арк. 147—150 зв., 153—154 зв.). Відомий акт від 14 червня 1723 р. про ввід Яна Якубовського в орендне володіння Старими Народичами, який, за свідченнями укладача опису актової книги київського іродського суду, містив численні виправлення і підписки імен та дат (сост. Діаковский 1906a, с. 57, № 68). Цілком імовірно, що житомирський мечник планував боротися за Старі Народичі і сві-

1. Ян Якубовський гербу Топор через свою бабусю мав права на частину Нових Народичів від Маріанни Потоцької, про що нижче (про нього див.: Uruski 1908, V, s. 333; упоряд. Жеменецький 2015a, с. 32, прим. 5; 2015b, с. 53, прим. 4).

2. Оригінальний текст орендних документів та їх переклад публікуються в статті Н. Р. Білецького в цьому ж номері журналу.

домо пішов на підробку документів. Зазначимо, що й Міхал Щеньовський не вповні скористався орендним контрактом, оскільки Казимир Потоцький вирішив продати Старі Народичі.

Ще за життя Катаржини у власників Старих Народичів виникли суперечності із житомирським підчашиєм та овруцьким ґродським підстаростою Міхалом Павшею. У травні 1719 р. брати Потоцькі позивалися через крадіжку жита на старонародичьких полях дорогинськими підданими Павші (сост. Савенко 1906, с. 28—29, № 80). У січні 1721 р. житомирський підчаший скаржився на Казимира Потоцького через переховування в замку Старих Народичів збіглої від Павші підданої (ред. Козловський, Новицький 1876, с. 320—322). У січні 1723 р. Стефан Путковський, підстароста Старих Народичів, напав під час ярмарку в містечку на Міхала Павшу та його дружину (сост. Діаковский 1906а, с. 4, № 3). Можливо, суперечності загострилися через тяжбу між сусідами за с. Кліщі (сост. Діаковский 1906а, с. 8, № 42). У квітні того ж року житомирський підчаший здійснив збройний напад на замок Казимира Потоцького в Старих Народичах (сост. Діаковский 1906а, с. 17, № 116). Але вже в жовтні 1723 р. староста любецький Казимир Потоцький, правдоподібно через гостру нестачу коштів, продав Старі Народичі разом із прилеглими селами Міхалу Павші (сост. Діаковский 1906b, с. 9, № 39; упоряд. Жеменецький 2015а, с. 147, прим. 208).

Вочевидь, новому власнику все ж довелося рахуватися із контрактом Потоцького й Щеньовського й погодитися на оренду Старих Народичів останнім. У жовтні 1723 р., імовірно відразу після купівлі, Міхал Павша скаржиться на орендатора Міхала Щеньовського через розорення маєтку і утиски підданих та міщан (сост. Діаковский 1906а, с. 43, № 341). Упродовж лютого—вересня 1925 р. справа між Павшею та Щеньовським продовжувалась. Перший звинувачував опонента в неналежному ставленні до маєтку, другий — у неповоротливості коштів обумовлених договором (сост. Діаковский 1906b, с. 66, № 13, с. 71, № 47, с. 87, № 185, с. 94, № 240).

Нові Народичі опинилися у власності київського стольника й димерського старости Криштофа Ласка внаслідок шлюбу, укладеного орієнтовно до 1670 р., з єдиною спадкоємицею Константа-Флоріана Потоцького — Маріанною (Pułaski 1991, s. 176; Majewski 1973). До маєтку належали села Дорогинь, Давидки, Селець і Ставки (ред. Антонович 1886, с. 493).

Влітку 1684 р. овруцький ґродський намісник Ян Якубовський позивався до Криштофа Ласка через дії управляючого Нових Народичів Домбровського, який разом із міщанами забив палицями шляхтичів Трипольських, а Мацею Глембоцькому вдалося врятуватися лише в замку Потоцьких у Старих Народичах (ред. Антонович 1868, с. 83—86). У серпні 1687 р. у Люблінському трибуналі розглядалася справа регента ґродського київського Стефана Дідковського, який зви-

нувавчував Криштофа Ласка, управляючого Яна Твардовського та міщан у нанесенні йому побойів та пограбуванні в Народичах (Опись... 1869а, с. 15, № 7). У жовтні 1690 р. Криштоф Ласко апелював до Вацлава Стецького, чашника київського, через порушення угоди щодо розмежування маєтностей (Heleniusz 1882, I, s. 191, 262). 5 березня 1692 р. Ян Ровінський, адміністратор «нового міста Народичі», подав скаргу від імені старости димерського про розорення шляхетських помість козацькими полковниками Василем Іскрицьким, Семеном Палієм та Яремою (Гладким?) (ред. Антонович 1868, с. 237—239). У травні 1695 р. міщани Нових Народичів пограбували й побили Стефана Гуляницького, посланого до містечка для збору податей, а також вбили шляхтича Семена Мошківського (Опись... 1869с, с. 50, № 33, с. 52, № 44). А у липні того ж року возний арештував селян, підданих Криштофа Ласка, які погрожували вбити овруцького підстоля Федора (Теодора) Павшу і спалили його двір (Опись... 1869с, с. 58, № 84).

Криштоф Ласко помер у 1700 р., ймовірно, до 23 травня (Majewski 1973), а його вдова, Маріанна, невдовзі вийшла заміж удруге за Людвіка Манецького, подкоморія і хорунжого чернігівського (Pułaski 1991, s. 176; опрац. Janas, Kłaczewski 2002, s. 149, N 1117, s. 178, N 1374).

Маріанна, правдоподібно, не мала дітей від обох шлюбів¹ і померла наприкінці 1704 р.: 22 грудня Збігнев-Олександр Якубовський, мечник житомирський, позивається вже до спадкоємців Потоцької через порушення орендного контракту на частину Нових Народичів (сост. Донцов 1880b, с. 18, № 118).

Ми не маємо тестаменту Маріанни Потоцької, але аналіз актових документів свідчить на користь того, що вона заповіла Нові Народичі з волостю нащадкам свої рідних тіток (які, імовірно, не отримали земельних володінь під час поділу спадщини між Яном-Каролем та Константом-Флоріаном). Подальша історія переходу Нових Народичів між спадкоємцями Маріани Потоцької фрагментарна, через брак документів, і досить заплутана. Не завжди вдається простежити й розмотати клубок судових позовів і претензій

1. Криштоф Ласко залишив по собі двох дітей: сина Павла, старосту димерського, і дочку Катаржину (за Ю. А. Ролле) або Маріанну (за С. Уруським та А. Боніцьким), заміжно за Бальцером Вільгою Годзімінським гербу Бонча (Dr. Antoni 1884, s. 71, 87; Boniecki 1912, XV, s. 205; Uruski 1912, IX, s. 269; Majewski 1973, s. 257—258; Pułaski 1991, s. 176). Ю. А. Ролле вважав Катаржину донькою Криштофа від Маріанни Потоцької. Але, оскільки ні Павло Ласко, ні його сестра не набули в спадок Нових Народичів та інших земельних володінь Маріанни Потоцької, вважати їх її дітьми помилково. Щоправда, Павло Ласко намагався втрутитися у боротьбу спадкоємців Нових Народичів (сост. Белоусов 1881а, с. 8, № 31; sost. Каманин 1889, с. 9, № 33). Імовірність першого шлюбу димерського старости підтримував С. Уруський, незважаючи на те, що перша дружина Криштофа Ласка не згадується в документах.

нащадків один до одного. Не зовсім зрозуміло, чи мав за заповітом кожен претендент одержати свою частку маєтностей, чи мало місце спільне володіння і розподіл грошової ренти. Цілком можливо, принаймні є підозра, що спадкоємці мали входити у володіння помістям по чергову, змінюючи один одного через певний період часу. Можливо, що духовниця була складена на користь одного із двоюрідних братів чи племінників, а інші претенденти оскаржили заповіт, всупереч волі покійної. Потрібно також врахувати й численні застави та оренди, а також імовірні передачі прав на свої частки стороннім особам, до яких вдавалися спадкоємці, що ускладнює справу.

Флоріан, перший власник Народичів із родини Потоцьких, мав п'ять дочок: Олександрю Сюзанну, дружину Стефана Стрибиля; Катаржину, у першому шлюбі за Станіславом Якубовським гербу Топор, ротмістром коронним, у другому — за Олександром Фашевським¹, дідичем Цибулева; Анну, заміжню за брацлавським земським суддею Криштофом Кордишем гербу власного; Маріанну, дружину теребовлянського стольника Єжи Догель-Цирини гербу Дзялоша; Елеонору, у шлюбі з невідомим на ім'я шляхтичем Лисаковським гербу Любич (Pułaski 1991, s. 170—171).

Ще за свого життя Маріанна мала тісні стосунки із двоюрідним братом Збігневом-Олександром Якубовським, поручиком панцирної хоругви війська коронного, який згодом займав уряд житомирського мечника (oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 121, 278). Зокрема, він фігурує в позові Потоцької від 24 квітня 1703 р. на Федора Павшу, який не бажав приймати від позивачів борг та повертати закладені під заставу Нові Народичі, а у вересні згаданий як учасник наїзду та спустошення Старих Народичів (сост. Донцов 1880b, с. 6, № 18, с. 7, № 36). У березні 1704 р. Збігнев-Олександр із дружиною були уведені у володіння Новими Народичами за орендним контрактом із Маріанною Потоцькою, а в листопаді того ж року контракт був внесений до книг гродських або переукладений (сост. Донцов 1880b, с. 9, № 19, с. 11, № 40). Після смерті Маріанни, як уже зазначалося, контракт був оскаржений іншими спадкоємцями.

Уже в січні 1705 р. чернігівський підстолий Северин Камінський гербу Сулима заявляє від групи спадкоємців на Збігнева-Олександра Якубовського через захоплення останнім Нових Народичів, а в лютому Якубовський із синами подає зустрічний позов про розподіл статків Потоцької без їх участі (сост. Белоусов 1881a, с. 6, № 4, 8). До речі, А. Бонецький, спираючись на рішення Любецького трибуналу, називає Яна, Юзефа та Стефана Якубовських, синів Збігнева-Олександра, дідичами Народичів (Boniecki 1905, VIII, s. 161). Підтвердження цього знахо-

димо і у К. Жеменецького (2015b, с. 53, прим. 4). У жовтні 1706 р. вже Ян Якубовський скаржиться на неправомірний поділ маєтностей Нових Народичів, без його участі, та оскаржує рішення інших спадкоємців про здачу помістя в оренду мазирському підстолю Сопочькому (сост. Белоусов 1881a, с. 28, № 90; 1881b, с. 7, № 50). Яну Якубовському вдалося закріпити за собою частину маєтностей, оскільки вже в червні 1711 р. він скаржиться на заволодіння Катаржиною Потоцькою, власницею Старих Народичів, ґрунтів та сінокосів у Нових Народичах, Ставках та Сельці та підбурюванню військ до пограбування його помістя. А в березні 1712 р. маєтності Якубовського захопив підчаший житомирський Ян Станіслав Рибінський (сост. Каманин 1883, с. 10, № 54; 1889, с. 9, № 32).

Антоній Кордиш, скарбник брацлавський, онук Криштофа та Анни Потоцької (Pułaski 1991, s. 75—76), скаржився влітку 1709 р. на адміністраторів Старих Народичів, які плундували господарства підданих і захоплювали поля, городи й сіножаті в маєтності Нових Народичах. Відомо, що його батько, Міхал, підчаший брацлавський, захопив майно й коштовності, що zostалися по смерті заможного народицького єврея Шломи (сост. Белоусов 1882, с. 12, № 36, с. 34, № 51).

С. Уруський та К. Пуласький називають спадкоємцем Народичів теребовлянського стольника, вінницького гродського писаря, володимирського гродського писаря та суддю Єжи Догель-Цирину, сина Єжи та Маріанни Потоцької (Uruski 1905, II, s. 341; Pułaski 1991, s. 39, 40). У липні 1710 р. Єжи та його брат Ян скаржилися на пограбування народицьких євреїв у Чорнобилі орендарем удови троцького воєводи Анни Сапегі (сост. Белоусов 1882, с. 37, № 84). У квітні 1712 р. Цирини позивалися на старосту димерського, який захопив містечко Народичі (сост. Каманин 1889, с. 9, № 33), а восени 1718 р. разом з іншими спадкоємцями брали участь у тяжбі із власницею Старих Народичів Катаржиною Потоцькою (сост. Тернопольський 1906, с. 31, № 117).

Заодно із Догель-Циринами діяв чернігівський підстолий і гостинський підчаший Северин Сулима Камінський (Boniecki 1906, IX, s. 205; Uruski 1909, VI, s. 178; oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 182, N 1413). На чому, власне, ґрунтувалися його права на спадок Потоцької не до кінця зрозуміло. Як ми вже згадували, в січні 1705 р. він ініціював позови (принаймні значиться першим серед заявників) проти Збігнева-Олександра Якубовського. Упродовж 1718—1719 рр. він провадив тяжбу спадкоємців Нових Народичів проти удови овруцького старости Катаржини Потоцької та її синів, імовірно, оскаржуючи привілеї на Старі Народичі (сост. Тернопольський 1906, с. 25, № 73, с. 31, № 117; sost. Савенко 1906, с. 23, № 48). У лютому 1718 р. Катаржина Пліхта, дружина Северина, заповідала спадкові права на Нові Народичі своїй дочці Терезі Годлевській (сост. Тернопольський 1906, с. 8, № 41). Якби там не було, але Сулима-Камінські та Догель-Цирини мали

1. Див. примітку 1 на с. 238 до документа № 5 статті Н. Р. Білецького у цьому ж номері.

спільні інтереси й діяли разом на противагу Якубовським та іншим спадкоємцям.

Права на частку Нових Народичів мав і ротмістр п'ятигорської хоругви, лідський стольник та нивський староста Валеріан Талмонт. Зокрема, у квітні—травні 1709 р. Талмонт із дружиною передали частину маєтку Нових Народичів під грошову заставу в 4000 польських злотих Яну Станіславу Рибінському (сост. Белоусов 1882, с. 5—6, № 26—27, с. 20, № 32), житомирському мечнику й підчашому (опрас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 121, N 885, s. 127, N 932; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 76, прим. 49). Нові Народичі як власність Талмонта згадані в наказах та листі Великого гетьмана Литовського Людвіга Поція від 23 січня 1711 та 17 лютого 1713 рр. до регламентація військ Лукаша Барановича з вимогою не займати квартири в містечку та відшкодувати збитки за незаконний відбір коштів і провіанту. До речі, у цих документах як містечко належне Талмонту фігурують і Старі Народичі, які він, імовірно, орендував у Потоцьких (сост. Каманин 1883, с. 2, № 15—16; sost. Белоусов 1907a, с. 8, № 38). 25 квітня 1713 р. Ян Рибінський заявив до суду про несплату в обумовлений термін Валеріаном Талмонтом боргу, забезпеченого маєтностями в Нових Народичах (сост. Белоусов 1907a, с. 25, № 35). Можливо, що в результаті судового розгляду частка Талмонта у Нових Народичах залишилася за Рибінським, а пізніше перейшла як посяг за його дочкою Марією до Міхала Павші¹.

Також Маріанна Потоцька відписала 3000 польських злотих на користь домініканського конвенту в Овручі. Ця сума мала забезпечуватися доходом із Нових Народичів. Узимку й навесні 1718 р. отці-домінікани скаржилися на житомирського підчашого Міхала Павшу та інших спадкоємців про невиплату відсотків із цієї суми (сост. Тернопольський 1906, с. 16, № 7; с. 21, № 45).

Нарешті, останніми із солідних претендентів на Нові Народичі були Павші, дідиці Нового Дорогиня. Овруцький підстолій Федір (Теодор) Павша (Uruski 1916, XIII, s. 259; opras. Janas, Kłaczewski 2002, s. 91, N 614) міг претендувати на Нові Народичі завдяки своїй дружині Варварі Якубовській. Як у власників сусідських маєтків у Федора Павші та Маріанни Потоцької (Ласківни-Манецької) були складні відносини. Приміром, вони позивалися один до одного та до Катаржини Потоцької

щодо права на володіння Новим (?) Дорогинем, оскільки всі мали якусь частку цієї маєтності (сост. Донцов 1880a, с. 7, № 26). У травні 1704 р. між ними виникла суперечка через підданих, а в листопаді підстолій овруцький із дружиною скаржилися на напад на них братів Якубовських, які були в тісних стосунках із Маріанною (сост. Донцов 1880b, с. 16, № 83, с. 18, № 113).

Після смерті Маріанни Потоцької Федір Павша не визнав розподілу маєтностей частиною її численних спадкоємців, вимагав визнати свої права, апелюючи до заставної, отриманої ним від Потоцької (Манецької), і скаржився на збройне захоплення Нового Дорогиня (сост. Белоусов 1881a, с. 6, № 7, с. 7, № 11, с. 8, № 26). Імовірно, Федір Павша мав із Маріанною якусь угоду оренди чи успадкування ним частини Нових Народичів. Упродовж 1705—1707 рр. овруцький підстолій оскаржує здачу в оренду маєток шляхтичу Сопцькому (сост. Белоусов 1881a, с. 23, № 45; 1881b, с. 13, № 63). Судова тяжба Федора Павші зі спадкоємцями Маріанни тривала, імовірно, до самої його смерті (сост. Белоусов 1882, с. 34, № 51, с. 38, № 91; sost. Каманин 1889, с. 13, № 98).

Врешті, практично всі права на Нові Народичі зосередив у своїх руках житомирський підчаший, овруцький ловчий та гродський підстароста Міхал Павша, син Федора (про нього: opras. Janas, Kłaczewski 2002, s. 82, N 522, s. 127, N 934, s. 307; упоряд. Жеменецький 2015a, с. 147, прим. 208). Щоправда, нам не вдалося простежити, у яким спосіб це сталося, через брак опублікованих документів. Але вже в березні 1726 р. у постанові провінційного сеймика про вибори маршалка Міхал Павша згадується як власник Дорогиня, Старих і Нових Народичів (сост. Каманин 1910, с. 832). Права на останні відокремлені частки Нових Народичів, що належали Микулинським та Кубилінським — нащадкам Катаржини Потоцької, дочки Флоріана, викупив у 1760 р. київський стольник Ян Павша, брат Міхала (Archiwum... 1750—1769, арк. 126—131 зв.)².

Потрібно згадати, що, імовірно, така невизначеність між спадкоємцями як Старих, так і Нових Народичів, часті зміни власників, співвласників, орендарів, могла бути предметом спекуляції сторонніх ласих ділків. Так, наприклад, відомий акт про продаж частини Народичів Маріаном Зеленицьким Григорію Шукайлі. Чи мали обидва фігуранти якийсь стосунок до родини Потоцьких — невідомо, але укладач опису актової книги вважав цей документ підrobкою, що відрізнявся від інших актів книги за характером викладу, кольором чорнил і якістю паперу (сост. Белоусов 1907a, с. 17, № 98).

Необхідно також звернути увагу на стосунки співвласників Старих і Нових Народичів. Загалом вони нічим не відрізнялися від загально сусідських взаємин шляхтичів того часу, навіть з огляду на те, що

1. Ян Станіслав Рибінський був одружений двічі. Від першого шлюбу із Маріанною Суриною мав двох дочок: Марію (Маріанну), заміжною за Міхалом Павшою, та Анну, яка вийшла заміж за Яна Якубовського гербу Топор, спадкоємця Нових Народич (!). Вдруге Ян Станіслав одружився із Констанцією, сестрою Міхала Павші (Uruski 1931, XV, s. 327; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 53, прим. 4, с. 76, прим. 49, с. 100, прим. 95). Цікаво, що в 1708 р., уже після заміжжя, Констанція відмовилася від прав на батьківську спадщину (села Новий Дорогинь, Гладковичі та інші), але зберегла за собою права на спадок матері, зокрема, й на Нові Народичі (сост. Белоусов 1881b, с. 20, № 80).

2. Оригінальний текст документів купівлі-продажу (№ 5—7) та їх переклад опубліковані в статті Н. Р. Білецького в цьому ж номері журналу.

частинами містечка володіли представниками різних гілок однієї родини Фокс-Потоцьких. Ці стосунки не можна назвати сталими, вони цілком залежали від конкретних інтересів власника, що склалися в певний проміжок часу. У документах часто трапляються скарги власника однієї частини Народичів щодо наїздів власників іншої частини містечка або їх адміністраторів на сусідські маєтності чи угіддя, псування збіжжя і майна, суперечки за підданих, позови щодо розмежування кордонів між помістями тощо (напр.: сост. Донцов 1880b, с. 7, № 36, с. 11, № 44; сост. Каманин 1883, с. 10, № 54; с. 11, № 59; сост. Белоусов 1882, с. 12, № 36; сост. Савенко 1906, с. 21, № 28). Показово, що здебільшого ці суперечки пов'язані зі спадковими правами на містечко. Відомі й свідчення про скоординовані дії власників чи орендарів Старих і Нових Народичів проти сусідів, козацьких загонів, чи спільні позови на самовільність коронних військ.

Підсумовуючи нарис про часи володіння Народичами родиною Потоцьких, зауважимо, що загалом власникам вдалося перетворити містечко у важливий адміністративний центр, до якого тяжіла найближча околиця. На жаль, ми не володіємо даними щодо численності населення та її динаміки¹, але припускаємо, що вона зростала весь час, як і розширювалася територія самого населеного пункту. Містечко з дерев'яними будівлями, мабуть, часто зазнавало пожеж. Відомо принаймні про одну велику пожежу за цей час — влітку 1710 р., через що місцевий сеймик звільнив мешканців Народичів від сплати податків (сост. Каманин 1910, с. 213). У містечку проводився ярмарок, достовірно — кілька разів на рік, який стає осередком не тільки торгівлі, а й суспільного життя².

1. Тарифи подимних податків початку XVIII ст. Оpubлікував К. Жеменецький. У 1707 та 1711 рр. зі Старих і Нових Народичів власники повинні були заплатити податок за один дим, а в 1711 р. — за дим з четвертою (тут дим — одиниця оподаткування). Але залишається невідомим із скількох хат (господарств) укладався один дим. Також у цих документах податкові комісари не зазначили власників чи посесорів маєтностей (упоряд. Жеменецький 2015b, с. 13—14, 49, 57, 67).

2. В актах фігурують ярмарки на «Миколи руського» (імовірно, зимового) та «Спаса руського» (ред. Антонович 1868, с. 232, 238, 309). У кількох документах згадується «міра народицька» (напр.: ред. Антонович 1868, с. 224, 229). Ярмарок у Народичах передусім згадується в документах у зв'язку з нападом шляхтичів один на одного, чи зведення рахунків міщан зі шляхтичами (див. напр.: сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 89, с. 30, № 92; 1882, с. 11, № 22; сост. Каманин 1883, с. 11, № 63; с. 12, № 78). Мабуть, саме на ярмарку виплескувалися ворожнечі, які могли накопичуватися роками. Нерідкісними були й крадіжки (сост. Белоусов 1907a, с. 17, № 35), різноманітні торговельні оборотки, зокрема із застосуванням сили (сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 90), арешти підданих та майна (сост. Белоусов 1881b, с. 28, № 76; 1882, с. 14, № 48) і навіть вбивства (Опись... 1869c, с. 50, № 33, с. 52, № 44). Небезпечними були не тільки торгівля на ярмарку, але і шлях до нього (сост. Белоусов 1907a, с. 31, № 82; сост. Діаковский 1906a, с. 27, № 205).

Найвні непрямі дані, що вже на початку XVIII ст. у Народичах функціонували готелі чи постоялі будинки (сост. Белоусов 1882, с. 11, № 22; с. 33, № 47). Про розвиток містечка свідчить і збільшення іудейського населення, яке із часів Потоцьких часто згадується в документах: імовірно, швидке зростання населення і економічна привабливість вплинула на переїзд єврейських сімей із сусідніх місцевостей³.

Мешканці містечка, імовірно, мали певні привілеї та самоорганізацію. Приміром, міщани Старих та Нових Народичів та громада с. Жерев 24 квітня 1693 р. від свого імені видають свідоцтво шляхтичу Юрію Карлу Мількевичу, засвідчуючи його торгові операції (ред. Антонович 1868, с. 274—275). 30 липня 1694 р. народицькі міщани свідчили проти жовнів хоругви чашника цеханувського Казимира Лігензи-Мінора в справі приходського священника с. Хлупляни Якова Никифоровича щодо грабунку церкви та продажу церковних речей на ярмарку в Народичах (ред. Антонович 1871, с. 98). Міщани Народичів входили до копної округи (територіальної громади), що складалася з населених пунктів, розташованих у басейні рр. Ужа, Жерева та Норині, і на які поширювалася юрисдикція копного суду із центром у с. Гошів (ред. Антонович 1867, с. 44). Зокрема, вони згадуються в присуді копного суду шляхтичу Матвію Мошковському від 16 червня 1683 р. (ред. Антонович 1867, с. 190—193).

У власності родини Павш. Житомирський підчаший Міхал Павша зробив містечко центром своїх володінь і, достовірно, проживав у Народичах: з 1730-х рр. у документах він згадується як «Міхал на Народичах (!) Павша» (порів. титулатуру: сост. Каманин 1910, с. 832 та ред. Антонович 1876, с. 83, 566—567). Родинне гніздо Новий Дорогинь залишилося у власності його

3. Історія єврейського населення Народичів — окрема цікава тема, що потребує спеціального фахового дослідження. Тут побіжно звернемо увагу читача на кілька моментів. Найбільш рання відома згадка юдеїв містечка датується червнем 1683 р.: у рішенні копного суду фігурують Абрамко, Берко і Йось, які потерпіли від крадіжки коштовностей (ред. Антонович 1867, с. 191). У вересні 1719 р. єврейська громада Народичів набула привілеїв утворити кагал (іншими словами — удостоїлися права на самоврядування) (сост. Каманин 1910, с. 607). Народицька єврейська община була досить замкнутою. Так, наприклад, відомі акти, що засвідчують оренду окремими іудеями цілих маєтностей. Зокрема, 1709 р. згадується Пейсах Ісакович — орендар Катаржини Потоцької в Старих Народичах, в 1711 р. народицький єврей Відгор орендував с. Раківщину в шляхтича Антона Дідовича-Трипольського, а 1725 р. Менашко Пейсахович — с. Мінійки в шляхтича Стефана Харленського (сост. Белоусов 1882, с. 14, № 48; сост. Каманин 1883, с. 11, № 65; сост. Діаковский 1906b, с. 82, № 139). Народицькі юдеї не обмежувалися місцевою торгівлею, а вели торгові операції в інших містах, зокрема у Чорнобилі, та мали справи з крамарями із Чернігова, Могиліова, Новогрудка (сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 90; 1882, с. 8, № 58, с. 37, № 84).

брата Яна. Зокрема, згадується його двір у цьому селі (ред. Антонович 1876, с. 545).

Як володіння Міхала Павші, містечко Народичі, без поділу на Нові та Старі, фігурує в універсалі київського каштеляна Казимира-Станіслава Стецького до шляхтичів Київського воєводства від 6 липня 1734 р. (ред. Антонович 1876, с. 83). До волості Міхала Павші за тарифом подимного податку Овруцького повіту 1734 р. належали: містечка Старі та Нові Народичі, села Селець, Ставок, Шарне, Ноздрище, Новий Дорогинь (Хлусова), Друцьке, Снитище, Яжберень, Давидки, Гладковичі, частина в селах Ключки, Кацовщина, Старий Дорогинь, Залісся. Також підчаший житомирський названий спадкоємцем населеного пункту, назву якого видавцю тарифу не вдалося розібрати. Із цих маєностей Павша сплачував податок за один дим із четвертю і «з решти халуп один злотий п'ятнадцять грошей». Спираючись на визначення диму в 120 хат, можна стверджувати, що загалом у маєностях Міхала Павші на 1734 р. нараховувалось орієнтовно 150 домогосподарств (упоряд. Жеменецький 2015b, с. 21, 271).

Містечко також фігурує в актових матеріалах 1750 р. у зв'язку з гайдамацькими смутами (ред. Антонович 1876, с. 463—464, 517—521, 523—532, 544—545).

За двадцять років Міхал Павша значно розширив свій маєток, що випливає із тарифу подимного податку Київського воєводства 1754 р. (упоряд. Жеменецький 2015a, с. 147, 173—175, 186). Хорунжий київський володів: містечками Старі (40)¹ та Нові Народичі (50), селами Шарне (10), Яжберень (20), Христинівка (20), Ступище (6), Селець (20), Ставок (20), Боговичі (3), Гладковичі (35), Новий Дорогинь (36), Друцьке (10), частками в селах Залісся (10), Давидки (20), Ноздрище (20), Ключки (2), Кацовщина (2), Старий Дорогинь (3), Чикаловичі² (2) в Овруцькому повіті та селами Лозниця і Кліщі (20) у Житомирському повіті. Загалом йому належало 349 домогосподарств, із яких він сплачував, за нашими підрахунками, 53 злотих 21 гріш «до гроду» та 218 злотих і 4 гроша на загін кінної міліції для захисту російсько-польського кордону від нападів гайдамаків.

У 1748 р. київський хорунжий Міхал Павша збудував поблизу власної садиби в Народичах дерев'яний костел і фундував при ньому монастир, до якого запросив представників Ордену босих кармелітів. Засновник заповів монастирю суму в 15 тис. злотих, забезпечену маєтністю Снитище. Додатково Міхал Павша виділив

6 тис. злотих на утримання монахів. У 1751 р. Народичі відвідав єпископ Каєтан Солтик, який урочисто освятив переданий кармелітам храм на честь св. Теклі. Під час перебування отців-кармелітів у містечку з'явився чудотворний образ Божої Матері. Резиденція в Народичах підпорядковувалася капітулі Монастиря кармелітів босих у Бердичеві. У січні 1755 р. церква св. Теклі згоріла, а в полум'ї загинув настоятель парафії. За короткий час костел відбудували, але вже в 1763 р. кармеліти залишили Народичі. Міхал Павша звернувся до зборів провінційної капітули кармелітів у Перемишлі й вимагав повернення ченців до своєї фундації. Правління розглянуло нові умови, але взаємні переговори зійшли нанівець (Wanat 1979, s. 550—551; Сичевський 2016, с. 304, 315; Chachaj 2007, s. 10, 17, 39—40).

Фундатор запросив до Народичів отців-августинців. Можливо, у цей час народицький костел наново освячений як «Сім скорбот Богоматері» (Kratochwil 1995, s. 79). Очевидно, кляштор мав великі проблеми й погано фінансувався: 1775 р. провінціал Сімон Горський писав про «велику бідність» монастиря в Народичах. Загалом, упродовж 1770—90-х рр. в обителі проживало не більше шести монахів та один—два клірики. Після 1795 р., коли містечко стало державною власністю Російської імперії, августинцям було дуже важко утриматися матеріально, тож вони вимушені були полишити Народичі в 1799 р. Каспер Цецішовський, єпископ Луцько-Житомирської дієцезії, намагався повернути августинців до містечка. Але капітула ордену у 1821 р. вирішила не відновлювати монастир у Народичах, оскільки в російській провінції бракувало ченців для діючих монастирів. Костел стає парафіяльним храмом Овруцького деканату. У 1853 р. храм постраждав від пожежі й був відновлений у 1857 р. (Kratochwil 1995, s. 68, 69, 74, 75, 82, 85; Debowska 2014, s. 86; Сичевський 2016, с. 315).

Ми не знаємо дати спорудження в містечку першого православного храму. Так, опублікована скарга Павла Манадиченка, священника Свято-Миколаївської церкви в Нових Народичах, на Мартина Псарського, управляючого маєтностями Трипольських, який забороняв відправлення церковних служб в с. Ключки, датована 11 грудня 1734 р. (Антонович 1871, с. 443—444). Відомий також позов шляхтича Томаша Татуровича від 15 грудня 1707 р. на Олександра і Федора Чоповських, які «на храмове свято» (!) здійснили напад на позивача й забрали гроші (сост. Белоусов 1881b, с. 14, № 66). У двох документах 1692 р. згадується, що ярмарок у Народичах відбувався на «святого Миколи руського» (ред. Антонович 1868, с. 232, 238). Храмове свято не могло відзначатися в населеному пункті без діючого храму, а ярмарки традиційно влаштовувалися на шановані місцеві релігійні свята. Сукупність цих фактів дає змогу припускати, що наприкінці XVII чи початку XVIII ст. в містечку вже діяв православний храм на честь Святого Миколи.

1. У дужках наводиться домогосподарств із розрахунку, що «півп'ятнадцяти» — це 10 будинків, а «дим» — 320 халуп (упоряд. Жеменецький 2015a, с. 15).

2. Боговичі — нині село Колосівка Овруцької міської громади Житомирської обл.; Чикаловичі — село в Брагинському р-ні Гомельської обл. Білорусі; Друцьке — не ідентифіковане, можливо, село з такою назвою існувало на місці сучасної Славенщини, яка не згадується в актових матеріалах того часу.

Міхал Павша не лишив спадкоємців чоловічої статі й по його смерті, яка, імовірно, сталася після 1757 р., Народичі з волостю перейшли у власність його брата Яна, київського стольника. Ян Павша помер у вересні 1786 р. і заповідав Народичський ключ довіку своїй дружині — Анні з Немиричів (упоряд. Жеменецький 2018, с. 240). Вочевидь, він ще за життя поділив маєтності між синами, але з умовою, що свої частки вони отримують тільки по смерті матері. Народичі з околицями, напевне, мали відійти Міхалу, судді земському овруцькому (про нього див.: Wereszycka 1980a).

Згідно з офірним реестром 1789 р. Народичський ключ приносив власникам понад 48500 польських злотих середнього трирічного прибутку. Окрім того, з села Снитище на забезпечення отців-августинців йшло 995 злотих (упоряд. Жеменецький 2018, с. 240, 241).

За часів Російської імперії. Після другого поділу Польщі, за яким до Російської імперії відійшли території Київського, Брацлавського та Подільського воеводств, Міхал Павша, разом із рідними братами Якубом та Тадеушем, долучився до підпільної діяльності Ігнація Дзялинського та Кароля Прозора, які готували повстання на Волині й Поліссі проти російської влади. Імовірно, він брав участь у дворянському зібранні в Хойниках у серпні 1793 р. Після розкриття змови Міхала Павшу заарештували навесні 1794 р. в Житомирі й ув'язнили в Смоленську. Народичський маєток був конфіскований і переданий у державну власність. Слідча комісія визнала провину Міхала мінімальною¹ і влітку 1795 р. його звільнили під заставу. Подальша доля Міхала Павші невідома (Wereszycka 1980a; Heleniusz 1882, II, s. 395—397, 550).

З утворенням Волинської губернії Народичі стають центром волості в складі Овруцького повіту (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 372—373).

У 1806 р. Народичі передані російським урядом генералу д'Отішаму в оренду, терміном на дванадцять років. Жан Терез Луї де Бомон, маркіз д'Отішам, походив зі знатного французького роду, народився 1738 р. в Анжері. З юності служив у королівській армії, а з початком революції 1789 р. залишив Францію і воював на стороні роялістів у Шампані, Вандеї, під Маастріхтом, виконував доручення принца де Конде й графа Артуа. Із червня 1797 р. на службі в Російській імперії: Павло І призначив його командиром Кавалергардського полку в чині генерал-лейтенанта. Упродовж 1797—1805 рр. служив шефом

Ямбургського кірасирського та Ростовського драгунського полків, інспектором «Української кавалерії» та генеральним інспектором кавалерії Дністровської та Кримської інспекції. У листопаді 1805 р. він звернувся до Олександра І з проханням про відставку, яку й отримав 20 лютого² 1806 р. (ред. Панчулидзе 1904, с. 363—371).

Жан д'Отішам із дружиною оселився в Народичах, пожалуваних йому за службу. У серпні 1810 р. містечко вигоріло вщент: вогнем знищено 210 господарств (120 іудейських і 90 християнських). Уціліли католицький костел, дві православні церкви та панський будинок. Маркіз кілька разів звертався до канцлера, графа М. П. Румянцева, з проханням надати фінансову підтримку і виділити ліс для відбудови містечка й отримав безвідсоткову позику в 500 карбованців на чотири роки «для допомоги жителям м. Народича». Але рівно через рік після першої пожежі, у ніч із 9-го на 10-е серпня 1811 р., згоріли всі господарські будівлі в помісті д'Отішама (комори із запасами і збіжжям, стайні, «агрономічний магазин» тощо). Маркіз підозрював навмисний підпал. Дві пожежі практично розорили власника: він навіть не був спроможним сплатити за оренду маєтності й заборгував державі. Маркіз д'Отішам полишив Народичі в серпні 1815 р. й повернувся до Франції³ (ред. Панчулидзе 1904, с. 372—374).

Можливо, що пізніше Народичі з маєтком були передані сенатору П. Л. Батюшкову⁴, а впродовж 1831—1857 рр. ключ і фільварок Народичів перебували в оренді в поміщика Барановського та його дітей (Дело... 1831; 1831—1833; 1834; 1843—1857). У 1858 р. із заслання повернувся Антоній Павша⁵ й відвідав Народичі. У своїх спогадах, частково опублікованих Є.-А. Івановським, він згадує дідову садибу в містечку і свідчить, що новий будинок у ній, у якому на той час «єврей мешкав», збудував його батько (Heleniusz 1882, II, s. 550).

2. Тут і далі дати за юліанським календарем.

3. З маркізом д'Отішамом пов'язаний переказ про перебування в Народичах автора «Енеїди». Ґрунтується він на атестаті, уперше опублікованому в 1969 р. (упоряд. Залашко 1969, с. 33). У 1802 р. поручика І. П. Котляревського призначили ад'ютантом генерала д'Отішама, а після його відставки — ад'ютантом генерала від кавалерії барона Казимира фон Мейендорф (Нахлік 2015, с. 217—218). Згаданий атестат зі схвальною характеристикою за сумлінну службу, датований 15 лютого 1806 р., дійсно був написаний д'Отішамом у Народичах. Але документовані підтвердження, що поручик Котляревський особисто відвідав містечко, відсутні.

4. Його племінниками були поет Костянтин Батюшков та історик Помпей Батюшков, автор книги «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края».

5. Антоній Павша (1793 — п. 1863), син Тадеуша, онук стольника київського Яна Павші. Масон, декабрист, один з організаторів листопадового повстання 1831 р. в Овруцькому повіті, засуджений на довічну каторгу в Сибіру. Пішки етапований до Тобольська, де прожив понад 25 років (Śliwowska 1980).

1. Якуба Павшу зарахували до першого розряду каторжників і заслали до Селегінська Іркутської губернії, де він і помер. Його маєтності в Житомирському повіті конфіскували (Wereszycka 1980a). Тадеуша Павшу приписали до другого розряду каторжан і відправили до Устюга Вологодської губернії. У лютому 1797 р. він повернувся на Овруччину. Його помістя були конфісковані, але частково повернуті, зокрема с. Кліщі, після звільнення із заслання (Wereszycka 1980b; Heleniusz 1882, II, s. 395—401).

У серпні 1853 р. у містечку сталася велика пожежа. Відповідно до доповідної місцевого пристава від вогню постраждали 156 будинків юдеїв і 38 житлових будівель православних міщан, дві церкви та шість будинків священнослужителів, обидві синагоги, 53 торгові рундуки, п'ять заводів, школа (Слепченко 2019). Після цієї пожежі містечко набуло свого сучасного планування з перпендикулярними вулицями і прямокутними кварталами.

Станом на 1885 р. у Народичах мешкало 1496 осіб, налічувалося 216 дворових господарств, дві православні церкви, костел, два єврейські молитовні будинки, школа, постійний двір, трактир, 14 постійних будинків, 34 лавки, відбувалися базари та п'ять ярмарків на рік (сост. Зверинский 1885, с. 229—230).

Узагальнюючи історичний нарис, зазначимо, що Народичі відомі документам принаймні із 70-х рр. XV ст., коли представники родини Єльців набувають селище із прилеглими ґрунтами як вислугу від князів Олельковичів. До початку XVII ст. Народичі з волостю належать Єльцям. У першій половині XVII ст. містечко переходить у власність до роду Потоцьких гербу Любич. Із цього часу документами засвідчується поділ народицьких маєтностей, як міста так і волості, на дві частки — Старі та Нові Народичі. Правдоподібно, що саме за Потоцьких у містечку будується замок, зводиться католицький костел і, мабуть, православний храм. У першій половині XVIII ст. обидві частини Народичів переходять у власність до шляхтичів Павш, які і були власниками маєтностей до експропріації на користь Російської імперії в 1794 р. За часів російського панування Народичі з помістям спочатку здаються в оренду маркізу д'Отішаму та поміщикам Барановським, а з другої половини XIX ст. стають волосним центром Волинської губернії.

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕЛИЩА

Аналіз загальної системи давньоруського заселення Овруцької волості, проведений А. П. Томашевським, показав велику ймовірність існування в місці злиття річок Ужа та Жерева, де розміщується сучасне селище, укріпленого пункту давньоруського часу. Проте в жодному відомому нам реєстрі давньоруських городищ чи середньовічних замків Народичі не фігурують. До того ж питання спеціального пошуку залишків середньовічних укріплень на теренах селища донедавна не ставилося і не перевірялося практично.

Дослідження І. Ф. Левицького. Упродовж 1925—1927 рр. археологічні обстеження території сучасної Народиччини провів Іван Федорович Левицький. Дослідник народився в Народичах, у сім'ї приходського священника Свято-Преображенської церкви Федора Левицького (Исповедальная... 1912), добре знав топографію та топоніміку селища, напевне, був обізнаний із місцевою історією та народними переказами. З квітня

1924 р. І. Ф. Левицький працював у Волинському науково-дослідному музеї в Житомирі: уповноваженим з охорони пам'яток Житомирської округи, помічником завідуючого археологічного відділу та завідуючим кабінетом антропології (Особова... 1927, арк. 5 зв.; Павленко 2017, с. 189).

Його роботи стали першими, і до цього часу єдиними, археологічними дослідженнями території Народичів та найближчої округи селища. У звіті про археологічні дослідження 1925 р., на який довгий час не звертали увагу дослідники, І. Ф. Левицький описує три укріплення в центральній частині селища, що займали три суміжних, розчленованих ярами, підвищення берегової тераси в місці злиття річок Жерева та Уж (рис. 3: 1, 2). Ці укріплення дослідник вважав окремими складовими єдиного городища, що функціонувало від неолітичних часів і до кінця литовсько-польської доби (Левицький 1925b, арк. 10).

Окрім досліджень залишків укріплень вірогідного давньоруського городища та середньовічного замку, неукріпленого посаду та курганного могильника в історичній частині містечка Народичі, І. Ф. Левицький виявив та дослідив 13 різночасових поселенських пам'яток, з яких найбільш відомим є багатопарове поселення в уроч. Піщане (Левицький 1931), 26 курганних груп у межиріччі Ужа й Жерева та їх допливів, в околицях Сельця та Народичів. Він провів розвідки поблизу сіл Ліплянщина, В'язівка, Болотниця, Розсохи, Селець, Старе Шарне, Лозниця, хуторів Булев, Россоховського, Уманці та інших населених пунктів Народиччини (Левицький 1925a; 1925b; 1926; 1927).

Слід зазначити, що археологічні дослідження в найближчих околицях містечка проводили також барон Ф. Р. Штейнгель в 1900 р. (розкопки курганів біля с. Норинці), С. С. Гамченко в 1925 р. (розкопки курганних груп в околицях сіл Ліплянщина, Бабиничі, Розсохи, Язберень), Ю. В. Кухаренко в 1947 р. (розкопки курганів поблизу с. Селець), І. П. Русанова впродовж 1958—1959 рр. (розвідки на р. Уж), С. С. Березанська в 1959 р. (розвідки поселень раннього залізного віку в долинах рр. Уж та Жерева), Л. Л. Залізняк у 1979 та 1983 рр. (розвідки неолітичних стоянок у заплаві р. Уж та розкопки пам'яток доби фінального палеоліту поблизу с. Христинівка), Б. А. Звіздецький в 1995 р. (розвідки за програмою інвентаризації пам'яток в радіаційно забруднених районах після аварії на ЧАЕС). Зауважимо, що усі перераховані дослідники (окрім барона Штейнгеля), плануючи власні роботи, так чи інакше спиралися на результати розвідок і розкопок І. Ф. Левицького. Але, власне, на території селища Народичі будь-які археологічні дослідження після робіт 1925—1927 рр. до 2011 р. не проводилися.

Дослідження 2013 р. Впродовж 2011—2013 рр. на території Народицького р-ну за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області» працювала Східно-Волинська експедиція ІА НАН України

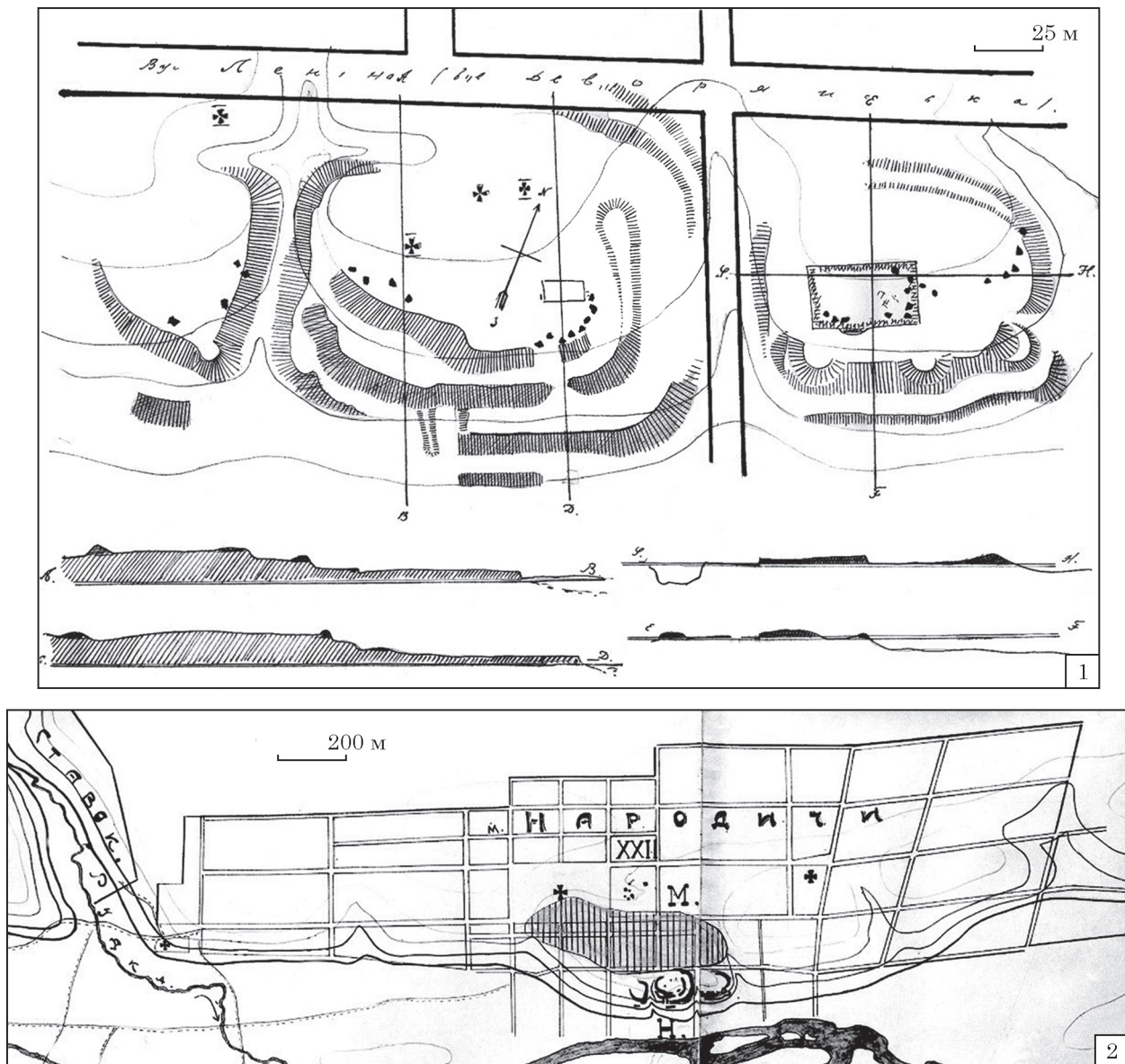

Рис. 3. Народичі за І. Ф. Левицьким (1925 р.): 1 — план та перетини укріплень у центральній частині селища; 2 — фрагмент плану найближчої околиці із позначеними укріпленнями, селищем та курганным могильником

під керівництвом С. В. Павленка та А. П. Томашевського. Розвідкові дослідження експедиції були спрямовані на пошук нових та перевірку даних про вже відомі археологічні пам'ятки цього регіону (Павленко та ін. 2012, с. 226; 2013, с. 160; Павленко, Томашевський 2014, с. 123). Унаслідок проведених робіт на теренах району відкрито й обстежено понад 30 різночасових пам'яток.

Окрему і спеціальну увагу було приділено дослідженням центральної історичної частини селища Народичі. Зокрема, восени 2013 р. проведене суцільне кількаразове (посадибне) обстеження підвищення берегової тераси (Жерев—Уж) та її схилів в історичному центрі сучасного селища. Встановлено, що історична частина Народичів зазнала значних перетворень упродовж XX ст. й залишки укріплень (ровів, валів і кам'яних кладок, згаданих І. Ф. Левиць-

ким) фактично не збереглися. Суміщення різночасових карт й окомірного плану центральної частини селища, складеного І. Ф. Левицьким, дало можливість з'ясувати історичну топографію селища й визначити місце розташування укріплень (рис. 4—6).

Серед потужного масиву пізньосередньовічних матеріалів, на кількох садибах (рис. 4: 4) вперше зафіксовані матеріали давньоруського часу (XII—XIII ст.) і післямонгольської доби (другої половини XIII — початку XIV ст.). Практично на всій обстеженій ділянці центральної частини селища, як на місці укріплень, так і на площі суміжної селищної забудови, фіксувалося потужне середньовічне заселення — численні керамічні матеріали XVII—XIX ст. (рис. 7; 24: 2—30; 25). Знахідки крем'яних артефактів та типової ліпної кераміки вказують, що територія історичних Народичів була освоєна і за неоліту—доби бронзи.

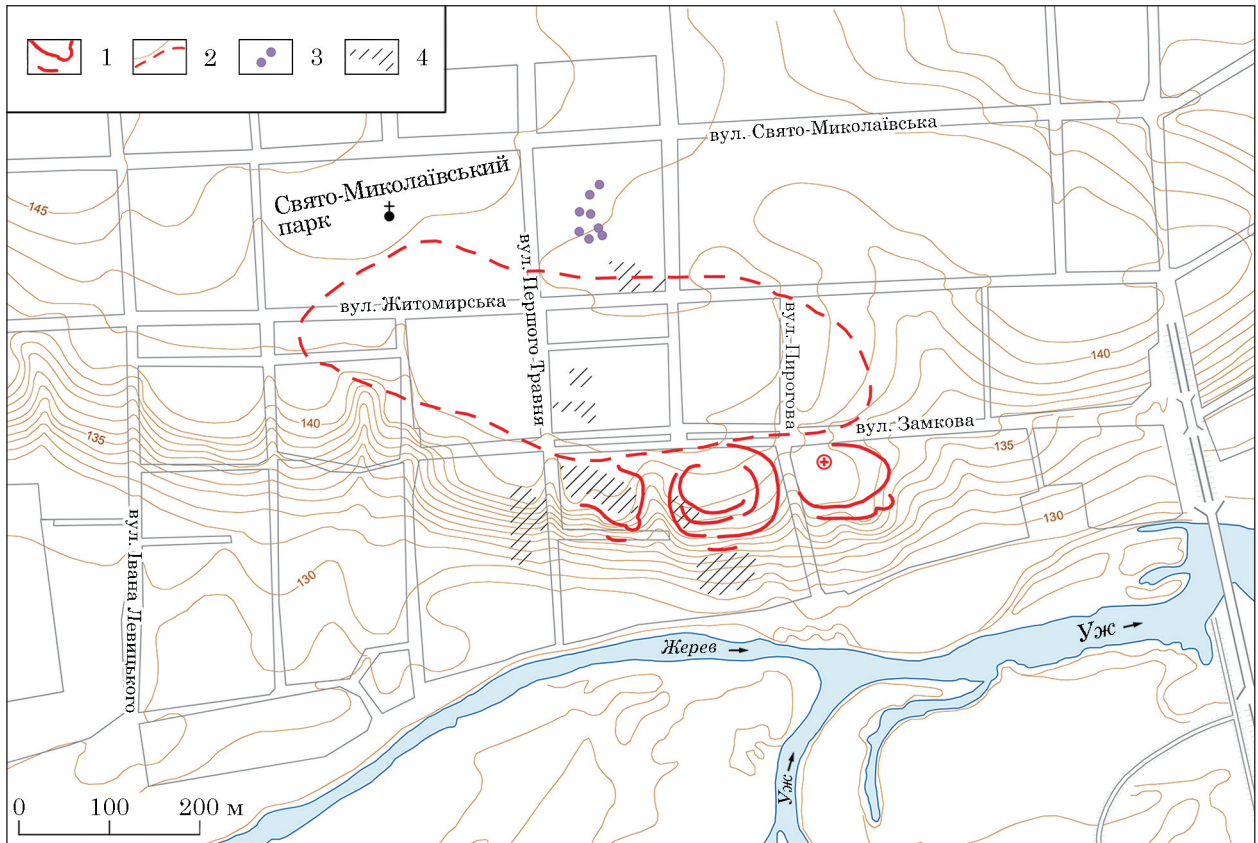

Рис. 4. Народиці, центральна частина селища (суміщення сучасної топооснови та плану І. Ф. Левицького 1925 р.): 1 — лінії середньовічних укріплень; 2 — межі поширення культурного шару; 3 — курганий могильник; 4 — ділянки зборів підйомного матеріалу давньоруського часу та доби середньовіччя у 2013 р.

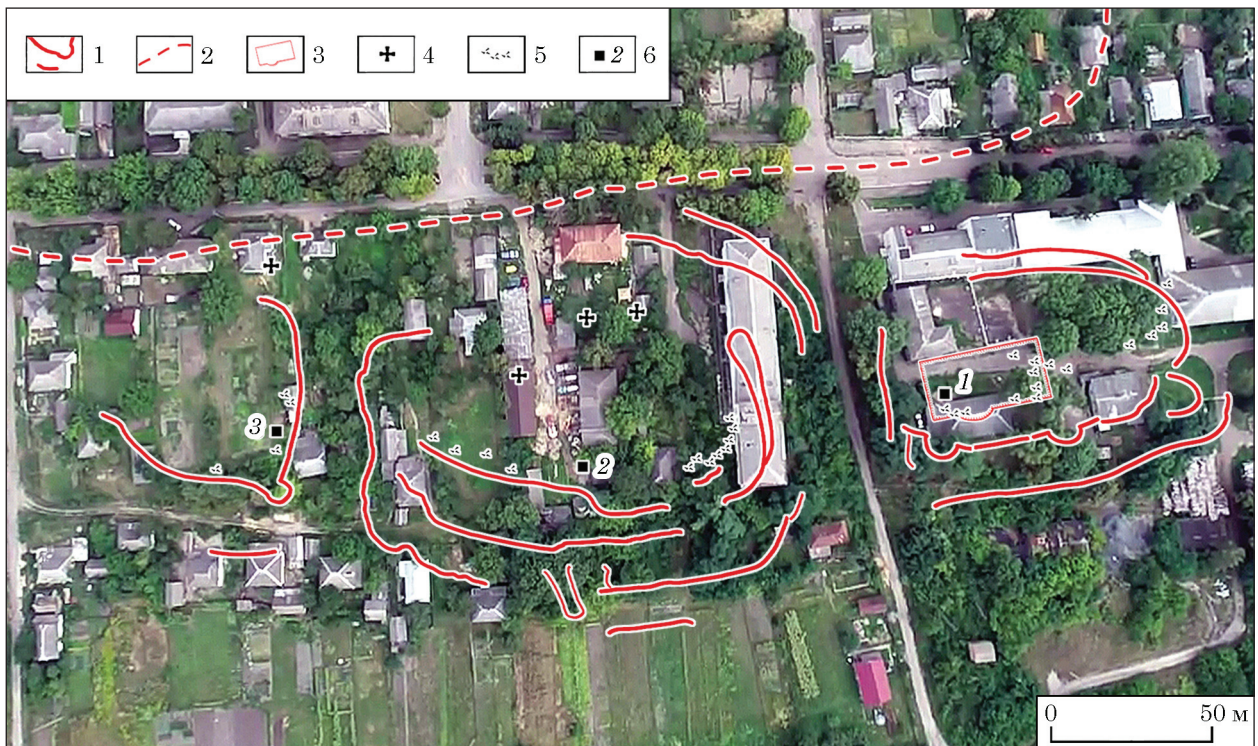

Рис. 5. Народиці, центральна частина селища (суміщення сучасного супутникового знімку та плану І. Ф. Левицького 1925 р.): 1 — лінії середньовічних укріплень; 2 — межі поширення культурного шару посаду; 3 — залишки фундаментів будинку власників містечка («палацу»); 4 — місця розташування церков та дзвіниць XIX — початку XX ст.; 5 — кам'яні елементи конструкції земляних укріплень та фундаментів палацу; 6 — місце та номер шурфів 2020 р.

Рис. 6. Народичі, історична частина селища, вид із південного заходу (аксонометрична проекція): 1 — східне укріплення (садиба лікарні); 2 — центральне укріплення (будівля поліклініки, садиба комунгоспу, приватна забудова); 3 — західне укріплення (приватна забудова); 4 — поділ (?). Фото В. Панаслюка (квадрокоптер DJI PHANTOM 4 GL300E)

У підсумку експедиція одержала досить переконливі свідчення існування на місці сучасного селища в давньоруський час населеного пункту, цілком імовірно фортифікованого, а в добу раннього нового часу — адміністративного, військового, господарського, торговельного та культурного центру (замку) (Павленко, Томашевський 2014, с. 123—124; Томашевський, Павленко 2014, с. 500—501; 2019, с. 41—52, рис. 2—4).

Дослідження 2020 р. проводилися на замовлення Відділу культури Народицької селищної ради Житомирської обл. Роботи передбачали виконання двох основних завдань: а) за допомогою шурфування (шурфи площею 2×2 м) на ділянці трьох укріплень, зафіксованих І. Ф. Левицьким на початку ХХ ст. в історичній частині селища, з'ясувати потужність та ступінь збереженості культурного шару на території укріплень, визначити культурно-хронологічну стратиграфію пам'яток, встановити наявність збережених археологічних об'єктів, сформувати колекцію археологічних артефактів, оцінити можливості й умови подальших археологічних досліджень укріплень; б) провести розвідку території центральної частини селища Народичі для визначення історичної території і кордонів розповсюдження давньоруського та більш пізнього культурного шару давнього укріпленого населеного пункту, його площі й потужності.

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ СЕЛИЩА

Східне укріплення (рис. 4: 1; 5: 1; 6: 1), за нашим припущенням, є залишками замку, збудованого в 30—40-х рр. ХVII ст., після переходу містечка у повну власність Флоріана Потоцького (Томашевський, Павленко 2019, с. 43).

Укріплення, відповідно до опису та креслення І. Ф. Левицького (1925b, арк. 10, план-схема між арк. 11—12), займало овальну в плані ділянку тераси лівого берега р. Уж, із розмірами внутрішнього майданчика приблизно 90×60 м. Із заходу цей останець відмежовувався ярмом, що стрімко спускався до місця впадіння р. Жерева в Уж і відділяв східне укріплення від центрального (по ньому проходить сучасна вул. Пирогова), зі сходу — більш пологою, нині майже спланованою, балкою, а з півдня — «косо обрізаними» схилами берегової тераси (рис. 3: 1; 4: 1; 8: 1). Залишки оборонного валу фіксувалися із півдня, по краю тераси, та в північно-східній частині майданчика. Саме в цьому місці вал мав найкращу збереженість: за планом висота насипу сягала до 3 м, а ширина біля 8—10 м. В основі земляного валу дослідник фіксував наявність кам'яної кладки, значну частину якої селяни розібрали на фундаменти й під пороги будівель та для надмогильних знаків. І. Ф. Левицький сфотографував залишки цієї кладки (рис. 8: 2). На жаль, опис до світлини відсутній й тому невідомо, до яких із укріплень належали сфотографовані кам'яні брили. Рів із напільної сторони майданчика в описі не згаданий. Із південного-заходу, півдня та південного-сходу, по краю тераси, розташовувалися три заокруглені виступи з радіусом від 4,5 (центрального) до 6—7 м («кутові»), цілком можливо — залишки якихось укріплень, подібних за функцією до бастей-ронделів. Один із таких виступів, вочевидь, сфотографований дослідником (рис. 8: 1). У південно-західній частині майданчика на той час містилися «руїни» (фундаменти?) «палацу» (панського будинку?) у формі прямокутника, розмірами 38×21 м (рис. 3: 1; 4: 1). Цілком імовірно, що цей будинок

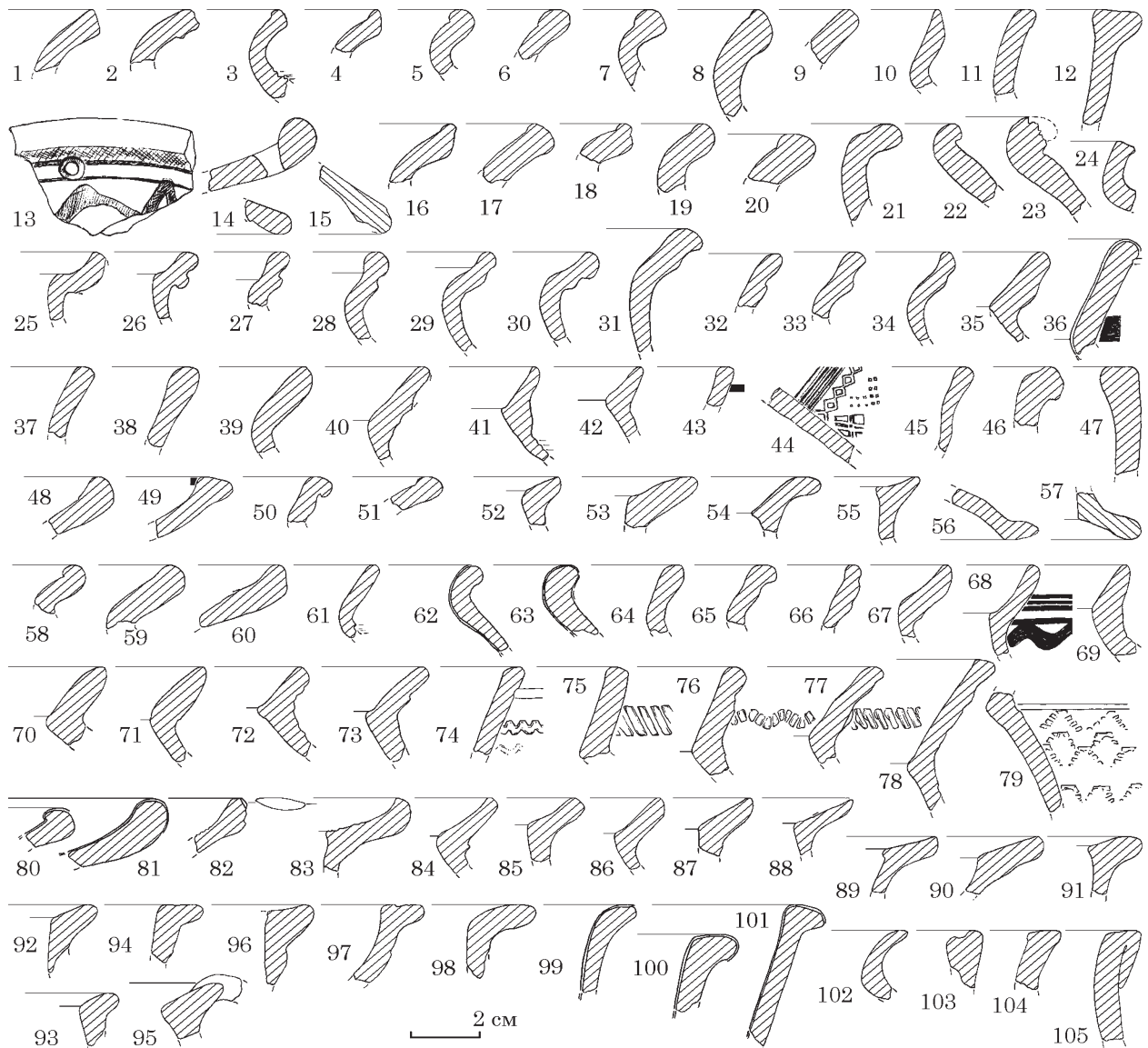

Рис. 7. Народиці, підйомний матеріал 2013 р.: 1–15 — південно-західна частина центрального укріплення; 16–57 — західна частина західного укріплення (вул. Замкова, 127–129); 58–105 — західна частина західного укріплення (вул. Замкова, 131)

був побудований ще Павшами, а зруйнований під час пожежі 1853 р.

На користь здогаду, що саме східне укріплення є місцем розташування замку XVI–XVIII ст., вказують конструктивні елементи фортифікації (виступи-«бастей», використання каменю в основі земляних укріплень), розміщення мастку власників містечка. Підтверджує припущення і ремарка І. Ф. Левицького, який стверджував, що «від часу литовсько-польського панування до року 1853 осередком внутрішнього життя місцевих володарів являлася саме ця, східня частина городища» (1925b, арк. 10).

Принаймні з 1920-х рр. і до сьогодні ділянку східного укріплення займає садиба Народицької лікарні. За цей час територія садиби зазнала значних неодноразових перепланувань. Нині майже весь останець, що підвищується над заплавою р. Уж приблизно на 10 м, зайнятий корпусами лікувального закладу: у північній частині містяться

ся багатопверхові будівлі, зведені у 1970-х рр., у західній — приміщення старого пологового відділення 1950-х рр., у південно-західній — корпус інфекційного відділення, у південно-східній — господарче приміщення (рис. 5). Практично вся вільна від забудови територія заасфальтована, або по ній проведені різночасові, різноманітні та досить потужні комунікації (водопровід, каналізація, опалення тощо). Доступними для обстеження та шурфування лишалися задернований край тераси та кілька ділянок із клумбами між будівлями. На доступних ділянках з відкритою поверхнею будь-які археологічні артефакти не зафіксовані як під час розвідки 2013 р., так і під час огляду 2020 р. Фрагменти валів, згаданих І. Ф. Левицьким, не збереглися. Південна тераса майданчика спланована, але в південно-західному куті зберігся невеликий виступ — рештки «бастей». На місці де мала б бути південно-східна «бастея» — нині облаштований інженерний колектор.

Рис. 8. Народичі, фото І. Ф. Левицького 1925 р.: 1 — східне укріплення, вигляд із півдня (фонди ЖОКМ П-13410); 2 — залишки кам'яної кладки (фонди ЖОКМ П-13413)

Шурф 1 2020 р., розміром 2×2 м, закладений у південно-західній частині майданчика, на клумбі між асфальтованою дорогою внутрішнього двору садиби лікарні та приміщенням інфекційного корпусу (рис. 5: 6). Ця будівля, за розповідями місцевих мешканців, зведена ще в 1930-х рр. Тому з'явилося припущення (яке не підтвердилося), що під час її будівництва використали наявні на той час фундаменти «палацу». Під час вибору місця розташування шурфу ми намагались розмістити його на доступній відкритій площі, уникали ділянок на краю тераси, які могли у давні часи бути зайнятими укріпленнями, та намагались не потрапити у площу «палацу».

Шурф доведений до глибини 2,44 м від сучасної денної поверхні (рис. 9: 1; 10: 1). Відразу під дерновим шаром трапилися матеріали кінця XIX — першої половини XX ст.: скляні слоїки від ліків, закрутки із фольги від скляних пляшок, залізні шайби і гайки, цвяхи тощо. Але разом із ними також знайдені верхні профільовані частини горщиків кінця XI—XII (рис. 11: 3) та XVII—XVIII ст. (рис. 12: 9, 13, 14, 17, 19, 35). Сліди перебудови чи ремонту корпусів лікарні у вигляді великої кількості фрагментів червоної цегли фіксувалися з позначки $-0,25$ см від сучасної денної поверхні й

до глибини 0,4 м. У цьому шарі також знайдено переважно кераміку XVII—XVIII ст. (рис. 12: 8, 10, 20, 26, 27, 29), але трапився й фрагмент вінця горщика XV—XVI ст. (рис. 11: 10).

Подібний прошарок із уламками цегли зафіксований і на глибині 0,7—0,8 см. Із позначки $-0,4$ м у мішаних прошарках ґрунту траплялися численні знахідки кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 12: 2, 4—7, 11, 12, 15, 18, 21—25, 28, 30, 31, 36, 37) та поодинокі фрагменти стінок і вінець горщиків більш ранніх хронологічних періодів — X (рис. 11: 2) та XV—XVI ст. (?) (рис. 11: 7, 8, 11). У горішній частині заповнення шурфу, окрім вінця і стінок гончарного посуду, знайдені уламки кременю, фрагменти патинованого скла, дрібні уламки кахель, шматки пірофілітового сланцю, рушничний креміль, металева куля, кілька дрібних металургійних шлаків.

На глибині 1,3 м у північній частині шурфу зафіксований супіщаний материк білого кольору. З цієї ж глибини у південній частині спостерігалося гумусоване заповнення світло-сірого кольору із дрібними вугликами. Між материком і плямою заповнення пролягала траншея завширшки до 40 см. Причому заповнення траншеї було не однорідне: у східній частині — твердий суглинок коричнево-ру-

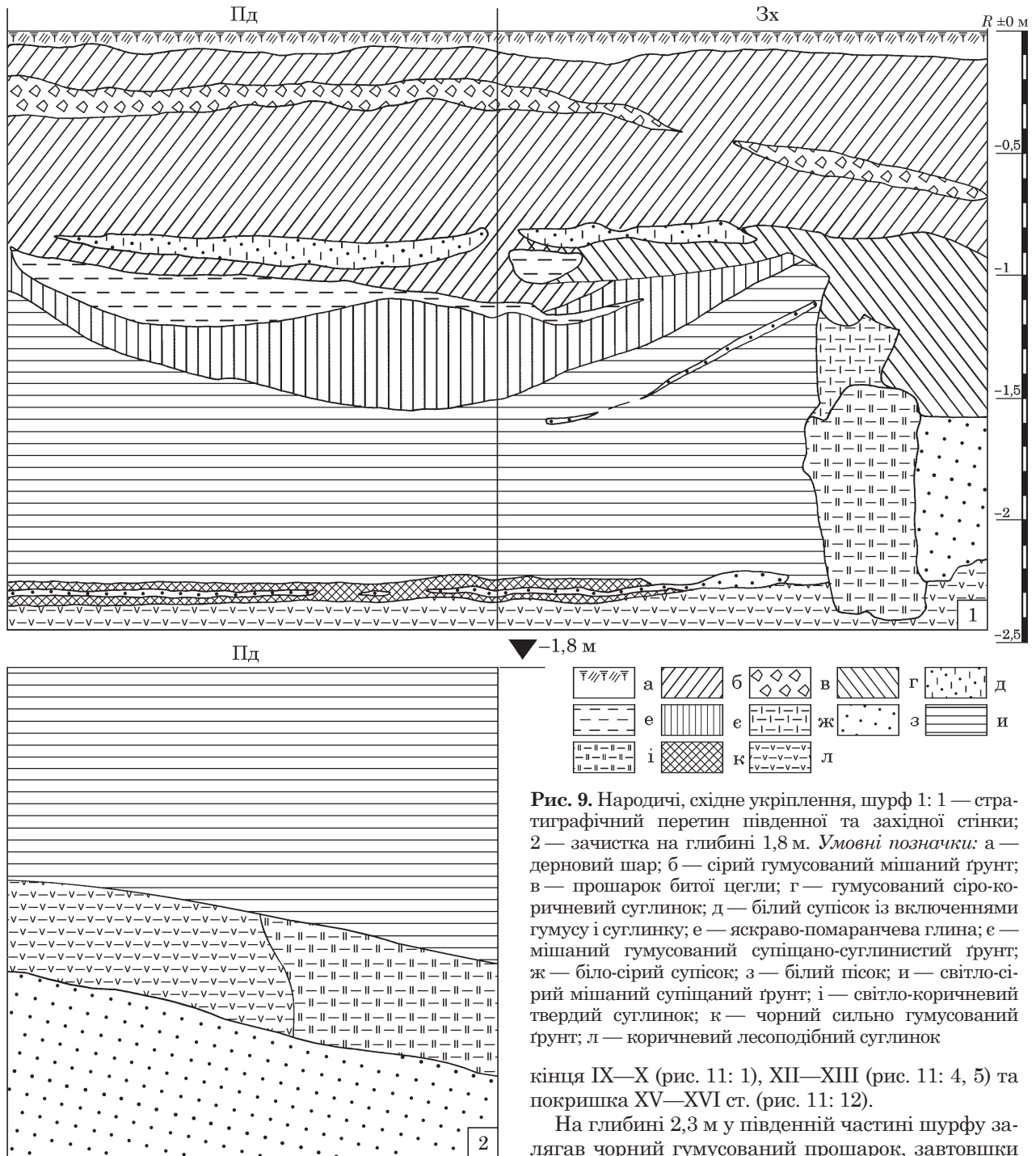

Рис. 9. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1 — стратиграфічний перетин південної та західної стінок; 2 — зачистка на глибині 1,8 м. Умовні позначки: а — дерновий шар; б — сірий гумусований мішаний ґрунт; в — прошарок битої цегли; г — гумусований сіро-коричневий суглинок; д — білий супісок із включеннями гумусу і суглинку; е — яскраво-помаранчева глина; є — мішаний гумусований супіщано-суглинистий ґрунт; ж — біло-сірий супісок; з — білий пісок; и — світло-сірий мішаний супіщаний ґрунт; і — світло-коричневий твердий суглинок; к — чорний сильно гумусований ґрунт; л — коричневий лесоподібний суглинок

кінця IX—X (рис. 11: 1), XII—XIII (рис. 11: 4, 5) та покрішка XV—XVI ст. (рис. 11: 12).

На глибині 2,3 м у південній частині шурфу залягав чорний гумусований прошарок, завтовшки 3—4 см, у якому знайдено фрагменти полив'яних мисок (рис. 12: 1, 3) та покрішок (рис. 12: 32—33) XVII—XVIII ст. Під ним фіксувався прошарок білого піску товщиною до 4 см, під яким знову йшов чорний гумусований шар потужністю 3—4 см. У цих прошарках у південно-східному куті шурфу знайдений розвал (рис. 10: 2) із фрагментів полив'яної кераміки (з яких вдалося склеїти дві мисочки (рис. 13: 1, 2), що датуються кінцем XVI—XVII ст.), денця полив'яного кухля XVII ст. (рис. 12: 38), стінок і верхньої частини скляного штофа. Нижче, на рівні яскраво-коричневого твердого суглинку зафіксовані дві стовбові ями (рис. 10: 1), у заповненні яких знайдено стінки горщиків доби пізнього середньовіччя. У викиді ґрунту із шурфу

лого кольору, у західній — спресований глинистий ґрунт світло-сірого кольору (рис. 9: 2). Фактично, така ситуація спостерігалася до контрольної глибини шурфу 2,44 м (рис. 10: 1). Під час вибірки заповнення цієї траншеї не трапилося жодного артефакту. У світло-сірому заповненні південної частини шурфу знайдено поодинокі дрібні стінки керамічних горщиків, причому їх кількість значно поступалася знахідкам із горішніх мішаних шарів. Зауважимо, що серед них практично не траплялися матеріали ранньомодерного та нового часу. Із прокопки південної частини шурфу на рівні 1,4—2,2 м походять фрагмент ліпної стінки, імовірно раннього залізного віку, гончарні вінця

Рис. 10. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1 — стратиграфія західної стінки та дві стовпові ями в материковому суглинку на рівні зачистки на глибині 2,44 м; 2 — розвал скляного штофу та керамічних полив'яних мисочок у південно-східному куті на глибині 2,40—2,44 м (робочий момент)

знайдений фрагмент вінця горщика, який можна датувати XIII — початком XIV ст. (рис. 11: 6).

Вочевидь, шурфом було досліджено частину фундаменту (зображенням якого є траншея, засипана суглинком різного складу й консистенції) та підвалу чи / або погребу будинку власників Народичів (гумусоване заповнення в південній частині шурфу), фундаменти якого ще в середині 1920-х рр. спостерігав І. Ф. Левицький. Певним підтвердженням цього є факт знахідок у заповненні об'єкта досить численної кількості фрагментів кахель, щоправда, дуже дрібних розмірів, та кількох дрібних фрагментів штукатурки.

У засипці дослідженого об'єкта знайдені кілька фрагментів вінець та стінок гончарної кераміки давньоруського часу (рис. 11: 1, 4, 5). Також у східній стінці шурфу зафіксовано слабогумусовану яму завширшки до 40 см, що введена в материк із позначки –1,3 м від сучасної денної поверхні і заглиблена на 60 см. Заповнення ями світло-сірого кольору, слабо насичене знахідками — трапились лише три стінки, одна з яких із характерним врізним лінійним орнаментом (рис. 11: 13), що можуть бути датовані у межах давньоруського часу. Під час прокопки шурфу

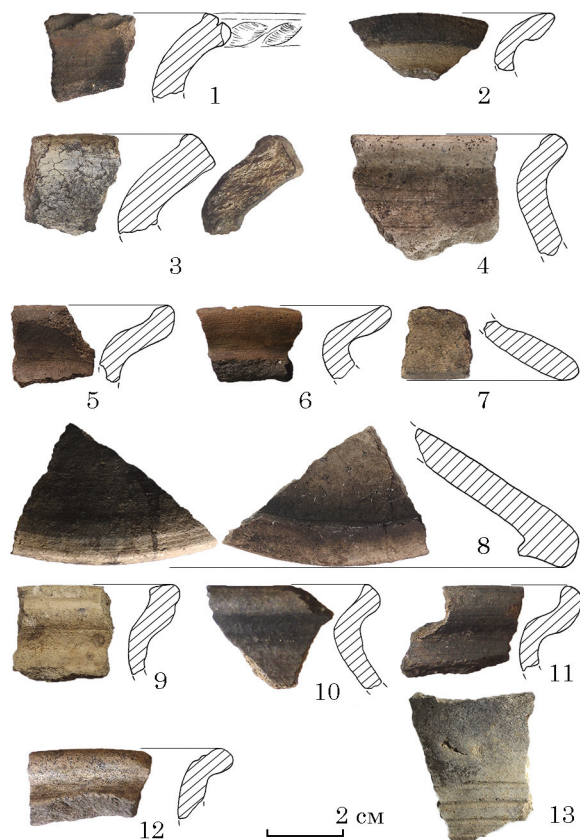

Рис. 11. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1—5, 7 — профільовані верхні частини керамічних горщиків та покришок кінця IX — першої половини XIII ст.; 6 — XIII — початку XIV ст.; 8—12 — XV—XVI ст.; 13 — орнаментована стінка горщика давньоруського часу із заповнення ями

Рис. 12. Народиці, східне укріплення, шурф 1: 1—37 — профільовані верхні частини та орнаментовані стінки керамічних горщиків, мисок і покриток XVII—XVIII ст.; 38 — денце полив'яного керамічного кухля XVII ст.

знайдено керамічні матеріали XIII — початку XIV, XV—XVI, XVII—XVIII ст. Отже, можна припустити, що майданчик східного укріплення був заселений ще в княжу добу й життя на ньому не припинялося впродовж всього середньовіччя.

Центральне укріплення (рис. 4: 1; 5: 1; 6: 2) займало ділянку берегової тераси, що підвищувалася над рівнем заплави Жерева-Ужа на 12—13,5 м, обмежену із заходу та сходу двома ярами, що перерізали ділянку плато в меридіональному напрямку. По ложу яру між центральним та західним укріпленням, ширина якого становила біля 5 м, на думку І. Ф. Левицького, проходив

основний в'їзд на плато до городищ / замчищ із боку заплави (рис. 14: 2). Дослідник наводить свідчення, що шлях «за річку» до 50-х рр. XIX ст. проходив саме цим яром і далі вів до дерев'яного мосту через р. Уж, потім — до греблі на р. Гнилуші, виходячи на «Старий городищенський шлях» біля «Стражі» (сторожки лісників) і далі вів до с. Лозниці (Левицький 1925b, арк. 10). Цей шлях показаний на військово-топографічній мапі Російської імперії (масштаб 1 : 126000, лист XXI-7).

Внутрішній майданчик укріплення неправильної овальної в плані форми, розмірами 100 ×

32 м, мав невелике підвищення до центру. З напільного боку фіксувалися залишки валу, особливо помітного з північно-східного боку. Ширина насипу становила від 8 до 11—12 м, висота — до 3 м (за планом та перекроями І. Ф. Левицького). Збереглося фото, зроблене під час досліджень 1925 р., яке дозволяє оцінити потужність валу центрального укріплення в його західній частині (рис. 14: 1). З півдня схили тераси були ескарповані: фіксувалися дві берми, відділені одна від одної ескарпами, заввишки 1,5—3 м. Ширина верхньої берми 3,5 м, нижньої — 7,8 м (на плані показано фрагмент ще одної берми в підніжжі тераси). Вздовж краю берм дослідник спостерігав залишки насипів (валів) у висоту до 0,7 м. Такий же насип завширшки до 3 м (за перекроєм) фіксувався й вздовж південному краю

площадки городища (рис. 3: 1). У південно-східній частині майданчика в підосві спланованого валу І. Ф. Левицький відзначив рештки кладки, зробленої з великих брил граніту в один ряд. Площу укріплення на той час займали садиби громадянина О. Зворкіна, Римо-Католицького костелу св. Теклі та ветеринарної амбулаторії (перелічені із заходу на схід). У західній частині майданчика розміщувалися залишки цвинтаря старої Преображенської церкви, на фундаментах якої після пожежі містечка 1853 р. побудували дзвіницю костелу. У південно-східній частині ділянки, біля будинку ветлікарні, виявлено рештки цегляних фундаментів від будівель (рис. 3: 1), що належали костелу кінця XVIII — першої половини XIX ст. (Левицький 1925b, арк. 9—10, креслення між арк. 11—12).

Територія центрального укріплення також зазнала сильних перепланувань. Нині східну частину майданчика займає багатопверхова будівля Народицької районної поліклініки. Напівзруйнована споруда не використовується із часу аварії на ЧАЕС. Ділянка навколо будівлі занедбана, частково заасфальтована, частково засипана щебенем, містить велику кількість сучасного будівельного сміття. Центральну ділянку майданчика займає садиба селищного комунального господарства. Між поліклінікою та комунгоспом розміщуються будівля колишньої бані та покинуте приватне двориче. Західну ділянку укріплення займають дві приватні садиби (рис. 5). Фрагменти валів з напільної частини та вздовж південного краю тераси не збереглися. Ескарповані південні схили із південного заходу та південного сходу зайняті дворичами, в центрі — поросли чагарниками. По краю майданчика, у місці залому тераси та у верхній частині схилів фіксується побутове та будівельне сміття (напевно, зсунуте на край тераси під час перепланувань). Устя яру між західним і центральним укріпленням також зайняте під садиби, а його верхів'я засаджене деревами та чагарями. По

Рис. 13. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1, 2 — полив'яні керамічні мисочки кінця XVI — XVII ст.

Рис. 14. Народичі, фото І. Ф. Левицького 1925 р.: 1 — західна частина центрального укріплення, вид із півночі (фонди ЖОКМ П-13414); 2 — яр між центральним і західним укріпленням, «в'їзд у городище» (фонди ЖОКМ П-13412)

східному яру прокладена сучасна вул. Пирогова (рис. 5).

Під час розвідки 2013 р. на площі кількох присадибних городів у південно-західній частині майданчика знайдено фрагменти давньоруських горщиків X ст., можливо, межі X—XI ст. та керамічних матеріалів XII—XIII ст. (рис. 7: 1—8). Тут також зафіксовано знахідки пізньосередньовічної кераміки XVII—XVIII ст., зокрема й зразки ангобованого і димленого посуду, макітер, кришок (рис. 7: 10—15).

Оскільки східна ділянка центрального укріплення сильно перепланована під час спорудження будівлі поліклініки, а городи приватних садиб у західній частині майданчика на момент проведення дослідження ще не були звільнені від насаджень городини, для шурфування у 2020 р. обрали ділянку комунгоспу. Шурф 2 закладений у південній частині садиби, за 8—10 м від господарчих споруд середини XX ст., що розташовуються на краю тераси плато (рис. 5: 6). Шурф розміщений на вільній, візуально не спланованій ділянці, дещо пониженій щодо основного майданчика садиби комунгоспу.

Уже під час вибірки першого штика ґрунту, на позначці –0,2 м під дерном, залягав суцільний

шар цегли й супіщано-щебеневої підсипки та побутовим сміттям кінця XX ст. (рис. 15: 1п; 16: 1). Цей шар, потужність якого складала 0,5—0,7 м, пройдений за допомогою екскаватора, люб'язно наданого директором комунгоспу. Як виявилось, він утворився вже після аварії на ЧАЕС — із цегли покинутих й зруйнованих будівель складали спеціальну вимостку для техніки.

Шурф розмірами 2,5 × 1,7 м орієнтований довгою віссю паралельно схилу тераси (фактично за лінією захід—схід), доведений до глибини 2,44 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 15: 1). На всій своїй глибині він містив перевідкладені й перемішані нашарування. Стратиграфія стінок шурфу складна, являла собою чергування світло-сірих, білих супіщаних та чорних гумусованих прошарків різної потужності й конфігурації, різних відтінків та консистенції, серед яких траплялися лінзи жовто-рудого та блідо-зелено-блакитного в'язкого глеєстого суглинків (рис. 15: 1; 16: 1, 2). Усі прошарки містили різноманітний мішаний матеріал — переважно фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 17—19). Потрібно відмітити досить велику кількість кісток тварин майже на рівні всіх горизонтів. Зокрема знайдені кістки великої (корови) і малої рогатої худоби,

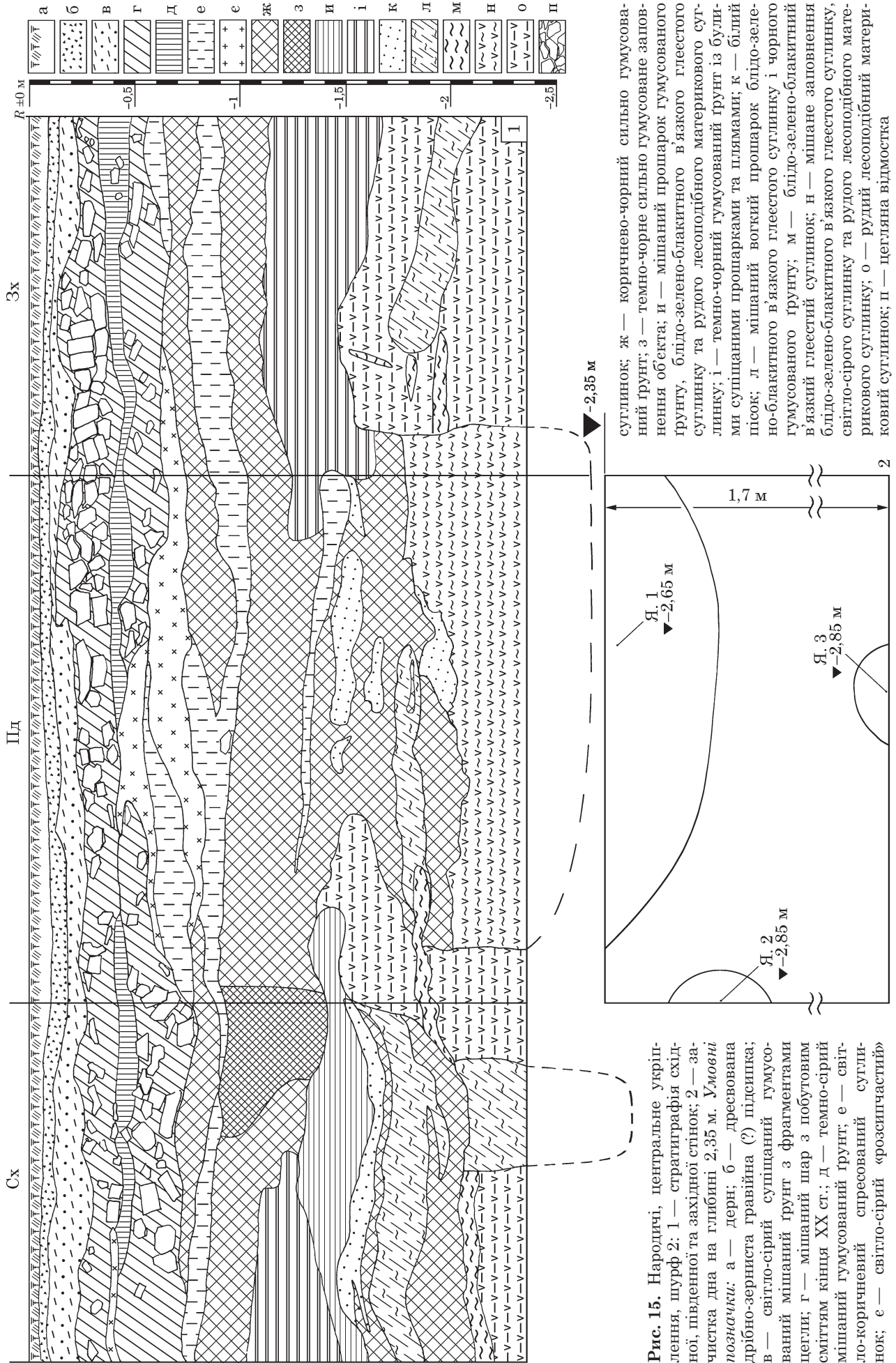

Рис. 16. Народичі, центральне укріплення, шурф 2: 1 — стратиграфія південної стінки на рівні зачистки на глибині 2,35 м (яма 1, перетин); 2 — стратиграфія східної стінки на рівні зачистки на глибині 2,35 м (яма 2); 3 — розвал горщика середини — другої половини XVIII ст. у південно-східному куті на рівні зачистки на глибині 1,6 м

коня, свиней, птиці¹. На глибині 1,6 м у південно-західному куті шурфу, в плямі гумусованого ґрунту, знайдений великий фрагмент гарно орнаментованого штампом вінця горщика (рис. 16: 3; 18: 1). Практично на цьому ж рівні у центральній частині шурфу трапилася ціла, дещо кородована голка, а також невеличка підковка для взуття та фрагмент скляної віконниці. З поміж ма-

теріалів також траплялися поодинокі фрагменти стінок гончарної кераміки давньоруського часу.

На рівні материка, на позначці –2,35 м, у південній частині шурфу зафіксована яма (№ 1), що заглиблювалася на 30 см і входила у південну стінку (рис. 15: 2). Видима довжина ями із заходу на схід 2,15 м за фіксованої ширини 30 см. Заповнення ями мішане, глієсте, сіро-коричнево-жовтого кольору, не містило будь-яких знахідок (рис. 16: 1). На цьому ж рівні у східній стінці фіксувалася яма (№ 2) діаметром до 40 см (у площу шурфу потрапи-

1. Визначення канд. іст. н., н. с. відділу біоархеології ІА НАН України М. В. Кублія.

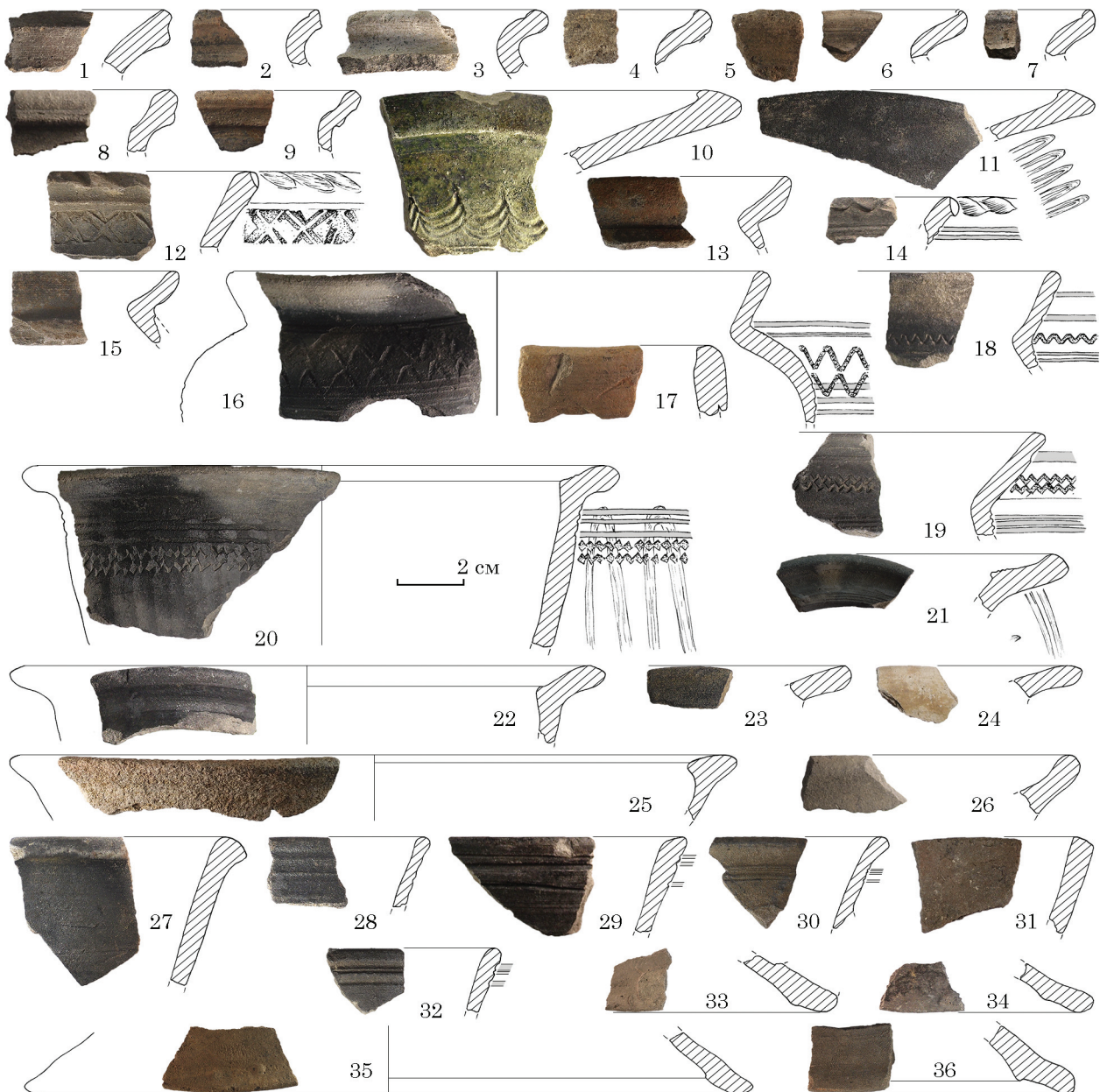

Рис. 17. Народичі, центральне укріплення, шурф 2: 1—7 — профільовані вінця горщиків давньоруського часу; 8, 9 — XV—XVI ст.; 10—31 — фрагменти посуду XVII—XVIII ст.

ла практично її половина). Вдалося вибрати яму на глибину до 50 см (рис. 16: 2). Заповнення ями чорне, гумусоване, містило тільки кілька фрагментів стінок горщиків XVII—XVIII ст. Ще одна яма (№ 3), за формою розмірами подібна до ями 2, а за складом заповнення — до ями 1, зафіксована на рівні материка в північній стінці шурфу (рис. 15: 2).

Матеріали, знайдені під час прокопки шурфу, також мали мішаний характер і не утворювали однорідних шарів. Так, з глибини 1 м почали траплятися фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 17: 17, 21; 18: 2). Нижче, на позначці –1,25 м поряд із подібною керамікою (рис. 17: 12, 15, 27—28, 30, 32, 36; 18: 3) знайдені й матеріали давньоруського часу (рис. 17: 2, 4—5) та XVI ст. (рис. 17: 9). До глибини 1,8 м разом із фрагментами гончарних горщиків XVII—XVIII ст. (рис. 17: 10—11, 13, 16, 18—26, 29, 35; 18: 1, 4) знайдені

уламки кераміки давньоруського часу X? (рис. 17: 1) і XII—XIII ст. (рис. 17: 3) та литовсько-польської доби XV—XVI ст. (рис. 17: 8), а також кілька фрагментів ліпних стінок із слюдою та жорствою у тісті. Подібні знахідки фіксувалися і в нижніх горизонтах: фрагменти горщиків давньоруського часу (рис. 17: 6—7) та посуду XVII—XVIII ст. (рис. 17: 14, 31, 33—34; 18: 5—13; 15). Матеріали раннього модерного часу кількісно переважали у шурфі, досліджені шари відкладалися саме в цей період. Вочевидь, саме господарською діяльністю XVII—XVIII ст. зруйновані культурні напорування більш ранніх епох, артефакти з яких й відклалися поряд зі знахідками XVII—XVIII ст. Цілком імовірно, що шурф потрапив у частину якогось великого об'єкта (котловану споруди чи вигрібної ями), що поступово заповнювався впродовж усього XVIII ст.

Рис. 18. Народиці, центральне укріплення, шурф 2: 1—13 — профільовані вінця горщиків XVIII ст.

Західне укріплення (рис. 4: 1; 5: 1; 6: 3) займало ділянку підовальної форми розмірами 57 × 50 м. Зі сходу майданчик обмежувався яром, із півдня — крутими ескарпованими на 4—5 м схилами плато, із півночі та заходу видимі природні перешкоди

відсутні. Вдоль краю тераси І. Ф. Левицьким зафіксовано збережені ділянки частково спіланованого валу, який у певних місцях досягав висоти 2,5 м. На плані дослідника в південно-східній частині позначений округлий виступ (залишки «бастей»?)

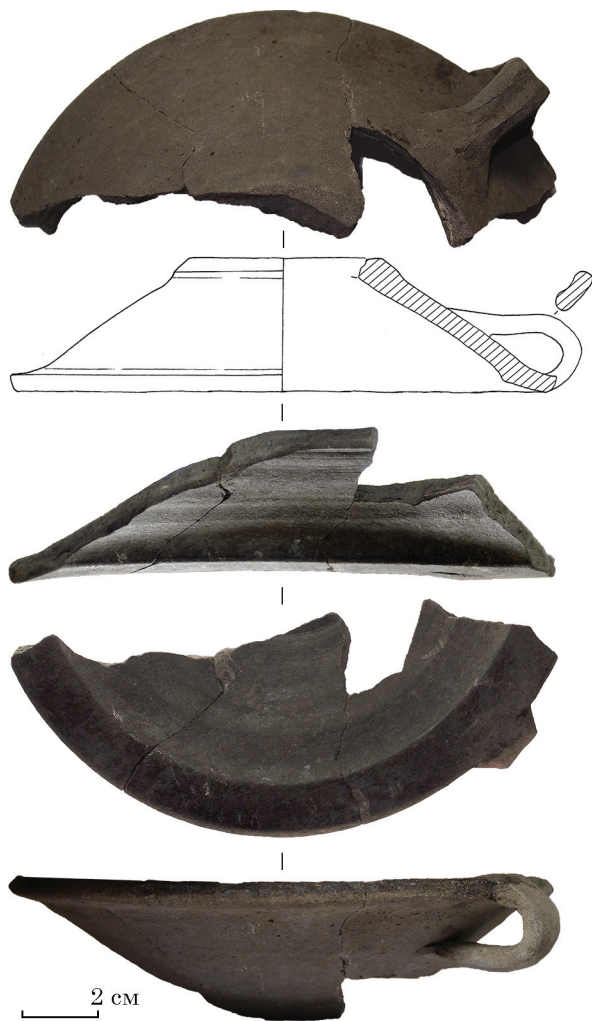

Рис. 19. Народичі, центральне укріплення, шурф 2: фрагмент керамічної миски / покритишки XVII—XVIII ст.

діаметром біля 6 м. Залишки фортифікації (валу й рову) з напільного боку не фіксувалися (рис. 3: 1). Територію укріплення в середині 1920-х рр. займали садиби Райсельбудинка¹ та громадян Лисаковського й О. Благовіщенської. На північ від майданчика розташовувалися рештки фундаменту православної Миколаївської церкви, що була знищена пожежею у 1853 р. Правдоподібно, саме тому ця частина Народичів мала назву «Церковище». У південній частині ділянки містились камені, що, на думку І. Ф. Левицького, походили зі зруйнованих валів. Каміння маркували поховання церковного цвинтаря, оскільки на той час надмогильні насипи вже не виділялися на поверхні (Левицький 1925b, арк. 9, план-схема між арк. 11—12).

Нині ця територія зайнята житловою забудовою, на ній розміщуються приватні дворища та садиба колишнього краєзнавчого музею, яку зараз орендує Заповідник «Древлянський» для облаштування власного музею. Візуально майданчик західного укріплення практично не виділяється: зі сходу він обмежений яром, із заходу — вул. Першого Трав-

ня. Ескарповані південні схили також забудовані: імовірно, вздовж нижньої бермі, позначеної на плані, проходить сучасний пров. Першого Травня. Центральна частина ділянки вільна від забудови й відведена під присадибні городи (рис. 5: 1; 6: 3).

Навесні 2013 р. були обстежені городи садиб № 127, 129 (краєзнавчий музей) та 131 на вул. Замковій². На городах перших двох садиб знайдені кілька фрагментів вінець горщиків давньоруського часу — межі X—XI та XII—XIII ст. (рис. 7: 16—24), кінця XIV—XVI ст. (рис. 7: 25, 26). Широко представлені керамічні матеріали початку XVII — середини XIX ст.: складно профільовані вінця горщиків (рис. 7: 27—43), кухлів (рис. 7: 45), фрагменти тарілок, мисок, макітер (рис. 7: 48—55), покритишок (рис. 7: 56, 57), стінок, ручок, нижніх частин посуду, уламки кахель (рис. 7: 46, 47). Подібні матеріали зібрані й на городі садиби № 131: зокрема вінця давньоруського часу (рис. 7: 58—60), XVII—XVIII ст. (рис. 7: 58—60), фрагменти тарілок, мисок, покритишок, макітер (рис. 7: 80—101). Серед керамічних уламків наявні фрагменти ангобованого, описаного, димленого та лощеного, полив'яного посуду, зустрічаються зразки з декоративним штампованим орнаментом (рис. 7: 36, 44, 49, 62, 63, 68, 74—77, 79—81, 99—101). Також знайдені фрагменти скляних (уламки посуду, віконниці) і металевих артефактів ранньомодерного та нового часу, шматки пірофілітового сланцю тощо.

Шурф 3 2020 р. розміром 2 × 2 м закладений у південно-східному куті майданчика укріплення, на ділянці садиби на вул. Замковій, 127, не зайнятий під городи, на південний схід від будівлі музею (рис. 5: 6). Після зняття дерну в його південно-східному куті знайдений розвал фарфорового посуду 1970—1980-х рр. На глибині біля 0,4 м у центральній частині шурфу зафіксовано сміттєву яму, в якій знайдено кістяк собаки, фрагменти склянок із гранованими ребрами, дещо пляшок, фрагмент залізної вази. Імовірно, сміттєва яма датується періодом 1950-х рр.

З глибини 0,5—0,6 м на всій площі шурфу почали траплятися фрагменти людських кістяків (поодинокі кістки, черепи), поряд із якими лежали залізнi цвяхи і фрагменти зітлілого дерева. Скелети переважно лежали не в анатомічному порядку, у декілька ярусів один над одним, окремі кістки були перемішані, траплялися або довгі кістки ніг, або довгі кістки рук чи ребра, кістки тазу чи поодинокі черепи або щелепи (рис. 20: 16—г). Загалом, в площі шурфу ми нарахували фрагменти скелетів орієнтовно 10 осіб. Тільки в трьох випадках зафіксовані нечіткі контури могильних ям, але навіть у них кістяки були неповні. Усі поховані орієнтовані головою на захід чи північний захід³. Поряд із кістяками не знайдено

2. На момент дослідження — це вул. Свердлова, перейменована у лютому 2016 р. (Томашевський, Павленко 2019, с. 50).

3. Усі досліджені кістяки чи їх фрагменти після завершення робіт, консультації з антропологами ІА НАН України та за домовленістю і благословенням отця Володимира Петрука були перепоховані на місці.

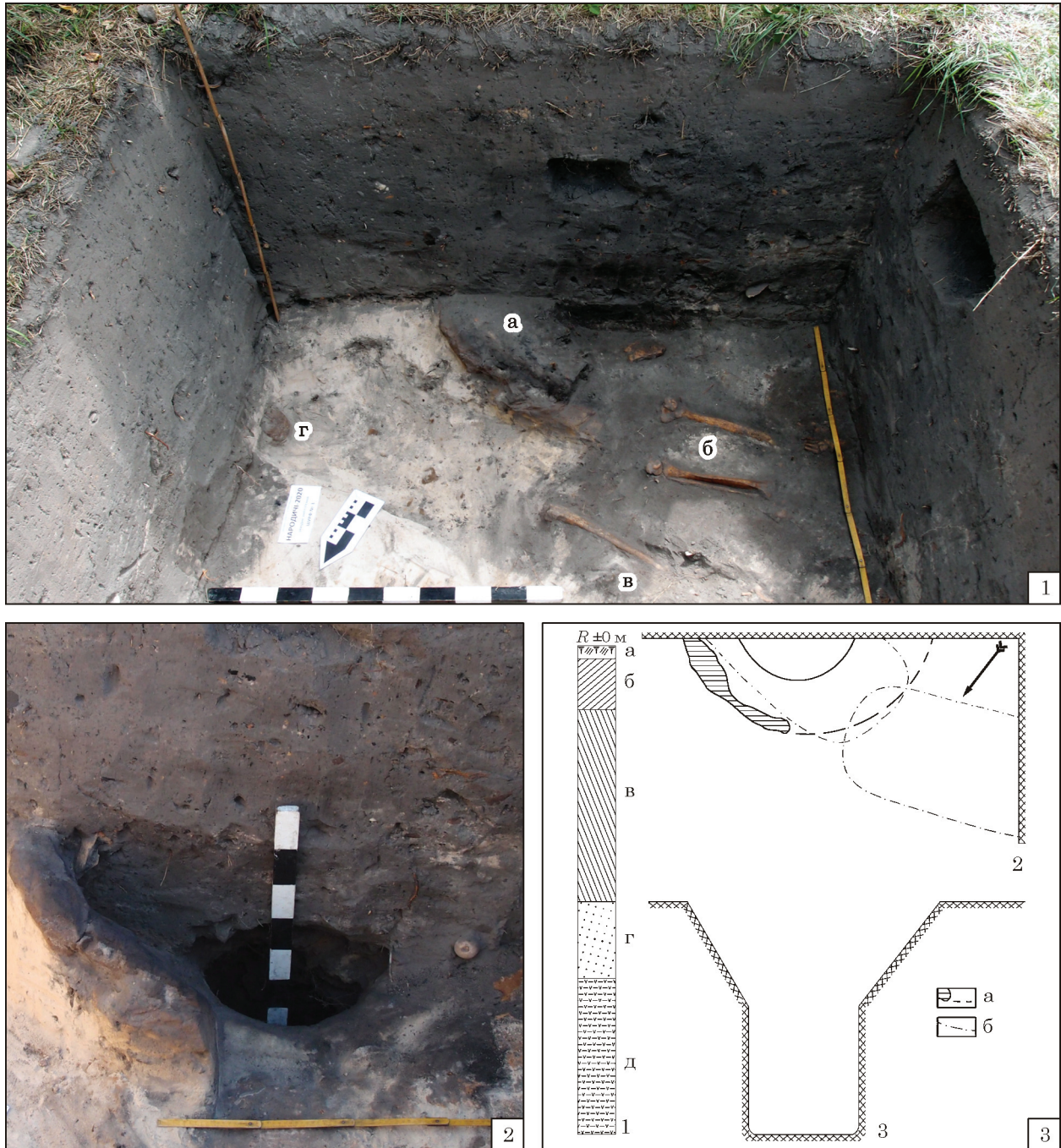

Рис. 20. Народиці, західне укріплення, шурф 3: 1 — рівень зачистки материка: (а — залишки виробничої споруди лісохімічного промислу; б, в — поховання, нижні кінцівки; г — окремий череп); 2 — залишки виробничої споруди після розчистки; 3 — виробнича споруда (1 — план; 2 — перетин; 3 — стратиграфія південної стінки шурфу)

супроводжуючого поховального інвентарю. Лише біля одного із похованих трапилася підковка від взуття, а поруч з окремим черепом вдалося зафіксувати монету — «боратинку»¹. Аверс та реверс монети дуже затерті, вгадуються тільки деякі латинські літери. Визначити, чи належить монета до поховання, чи відкладалась у культурному шарі в інший спосіб, неможливо.

Як зазначалося, в напільній частині майданчика західного укріплення упродовж першої

половини XIX ст. розміщувалася Свято-Миколаївська церква. Вочевидь, знайдені нами кістяки є похованнями її цвинтаря. Цілком імовірно, що під кладовище була зайнята вся ділянка укріплення. Очевидно, цвинтар перестав діяти після великої пожежі 1853 р., через яку все містечко зазнало значного перепланування. Питання часу облаштування цвинтаря на місці укріплення залишається відкритим, і потребує вивчення архівних документів, що стосуються Народиців. Припускаємо, що цвинтар з'явився після побудови церкви. Така скупченість кістяків на досить невеликій площі, їх залягання в декілька ярусів

1. Солід Речі Посполитої, що карбувався впродовж 1659—1668 рр. за правління Яна II Казимира.

Рис. 21. Народичі, західне укріплення, шурф 3: 1—3 — фрагменти дна жаровні, знайденої під час досліджень виробничої споруди лісохімічного промислу

свідчить про досить значний час функціонування цього кладовища.

З глибини біля 0,4 м у південній частині шурфу почали траплятися фрагменти бортиків жаровні, частини запеченої глини чи піску. На рівні материка (білий супісок), який розміщувався на позначці –1 м від сучасної поверхні, були зафіксовані залишки об'єкта (рис. 20: 2). Споруда тільки частково потрапила в межі шурфу, більша її частина залишилася поза розкритою площею. Майже у центрі об'єкт був пошкоджений пізнім похованням. Об'єкт був досліджений підбоям. Споруда являла собою конічну яму діаметром 1 м, заглиблену в материк на 40 см. В її центрі розташовувалась яма циліндричної фор-

ми діаметром біля 30 см, заглиблена ще на 50 см в материк (рис. 20: 3). Внутрішні стінки верхньої частин об'єкта досить тверді, пропечені, але не прокалені. Два досить масивні фрагменти жорен перекривали нижню циліндричну яму, консервуючи її у такий спосіб. Із нижньої частини об'єкта були взяті проби ґрунту. На жаль, заповнення об'єкта не містило датуючих фрагментів кераміки: знайдена лише стінка горщика давньоруського часу під уламками жорен у горішній частині циліндричної ями.

Внутрішній простір об'єкта, як верхньої, так і нижньої частин, був заповнений фрагментами глиняної жаровні (рис. 21: 1—3; 22: 1), уламками жорен із пірофілітового сланцю, дрібним перепа-

Рис. 22. Народичі, західне укріплення, шурф 3: 1 — фрагмент бортика жаровні; 2, а—г — відбитки зернівок на стінках бортика жаровні

леним камінням. Також у заповненні знайдені залишки іншого глиняного виробу. Вони відрізняються від фрагментів жаровні за складом тіста, його щільністю і випалом, масою. Можливо, це уламки верхньої частини пічки.

Досліджений об'єкт, за відомими аналогіями, нагадує виробничу споруду лісохімічного промислу — дігтярню чи смолокурню. Зазначимо, що це *перший* об'єкт лісохімічного виробництва давньоруського часу, виявлений і досліджений на теренах Житомирщини. Загалом знахідки решток об'єктів чи предметів, пов'язаних із смолокуріннями, вигонкою дьогтю чи випалом деревного вугілля досить нечисленні: за даними А. В. Петраускаса в Середньому Подніпров'ї відомо лише 11 пам'яток (2006, с. 144, рис. 31).

Поєднання в одному об'єкті споруди лісохімічного промислу й жаровні не зафіксоване. Воно мало ймовірно, оскільки для процесів, що забезпечували згадані об'єкти, потрібні принципово різні умови й способи експлуатації. Імовірно, що після того як об'єкт лісохімічного промислу припинив своє існування, він деякий час слугував сміттевою ямою, у яку й були скинуті фрагменти зіпсованої на той час жаровні та уламки розбитих жорен.

Знайдені фрагменти жаровні вказують на її досить значні розміри. На жаль, наявні фрагменти (загалом 210 уламків) не дають змогу реконструювати повну форму виробу чи хоча б визначити його довжину й ширину. Бортики жаровні досить масивні, досягають у висоту до 16—18 см, товщиною до 3 см. Ці уламки дають змогу припускати, що жаровня мала підовальну форму чи заокруглені кути (рис. 22: 1). На фрагментах нижньої частини (дна) жаровні залишилися сліди від соломи, палок та гілок дерев — залишки каркасу, який було обмазано глиною (рис. 21: 1—3). На одному із фрагментів помітні відбитки

молодих шишок. Багато уламків містять численні відбитки зернівок (рис. 22: 2а—г).

Серед них найбільше зразків (31) належить до зернівок вівса посівного (*Avena sativa* L.). Здебільшого відбитки добре зберегли морфологічні риси зернівок: на деяких із них навіть можна розгледіти колоскові луски із жилками. На другому місці за кількістю знахідок (10 випадків) відбитки зернівок жита посівного (*Secale cereale* L.). Менше представлені відбитки зернівок ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare* L.) — лише сім. Один відбиток нагадує зернівку пшениці голозерної (*Triticum aestivum* L.). Із бур'янових або дикорослих рослин зафіксований лише відбиток зернівки бромуса, не визначеного до виду (*Bromus* sp.). Після промивки фрагментів жаровні у воді залишилися органічні рештки, серед яких ідентифіковані обвуглені: три насінини та грудка спечених в одну масу зернівок проса посівного (*Panicum miliaceum* L.), одна ціла та дві значно пошкоджені зернівки вівса посівного (*Avena sativa* L.), половина насінини жита посівного (*Secale cereale* L.), половина насінини гороху посівного (*Pisum sativum* L.), зернівка пшениці голозерної (*Triticum aestivum* L.), зернівка бромуса, насінина лободи білої (*Chenopodium album* L.) (Пашкевич 2020).

Під час прокопки шурфу тільки у горішніх шарах знайдено фрагменти кераміки доби пізнього середньовіччя, а саме — XVII—XIX ст. (рис. 23: 26—31). З поміж кераміки з шурфу переважають фрагменти горщиків давньоруського часу X—межі XI—XII ст. (рис. 23: 1—10) та XII—XIII ст. (рис. 23: 11—12, 14—21), але зафіксовані й профільовані фрагменти посуду, які можна датувати й помонгольським часом — другою половиною XIII — початком XIV ст. (рис. 23: 22, 24) та литовсько-польською добою, а саме — XV ст. (рис. 23: 25).

Передгороддя (рис. 3: 2; 4: 2). На північ від укріплень на ділянці розміром біля 650 × (180—

Рис. 23. Народичі, західне укріплення, шурф 3: 1—10 — профільовані вінця горщиків X — межі XI—XII ст.; 11, 12, 14—21 — XII—XIII ст.; 22, 24 — другої половини XIII — початку XIV ст.; 25 — XV ст.; 26—31 — XVII—XIX ст.; 13 — фішка для гри у «крем'яхи» із гончарної стінки

200) м, витягнутій із заходу на схід паралельно течії річки, на підвищеннях, оточених низкою заболочених видолінок, нині практично засипаних і нівельованих, розкинулося неукріплене поселення — «стація селитьба доісторичних осельників Народич» (рис. 3: 2 М). Орієнтовно передгороддя займало площу між сучасними вул. Преображенською, Замковою, І. Юрченка, Житомирською та на ділянці південно-східної частини Свято-Миколаївського парку (рис. 4: 2). За нашими підра-

хунками, площа передгороддя, окреслена І. Ф. Левицьким, становить майже 11 га. На цій території дослідник знаходив різночасові матеріали, починаючи від артефактів доби каменю (вістря, скребачки, долотця) і до знахідок литовсько-польського часу (Левицький 1925b, арк. 11—12).

Під час розвідок 2013 р. оглянуто городи деяких приватних садиб з напільної від укріплень частини плато. Це ділянки на вул. Першого Травня, 25 та Замковій, 135, на яких зібрані колекції артефак-

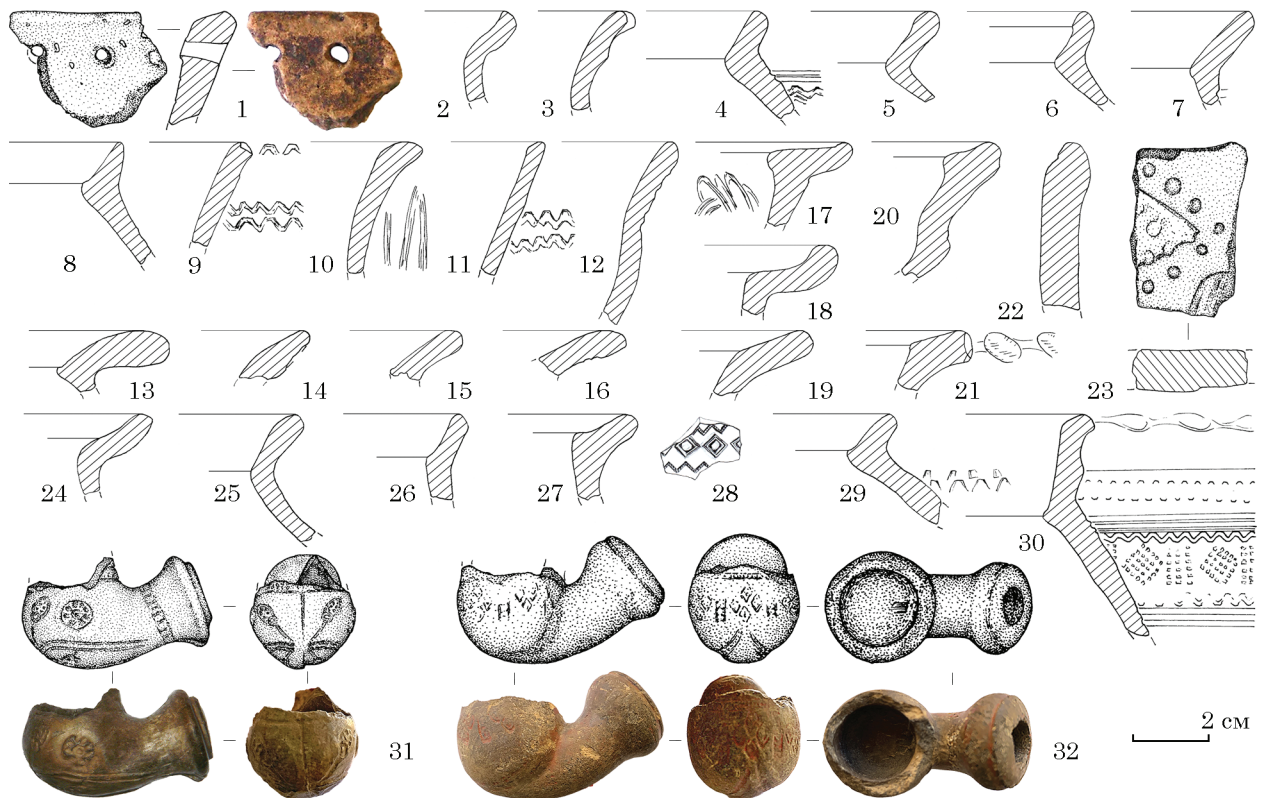

Рис. 24. Народиці, передгороддя: 1—23 — фрагменти різночасових керамічних виробів (вул. Замкова, 135, 2013 р.); 24—30 — вінця та стінки горщиків і макітер XVII—XIX ст. (вул. Першого Травня, 25, 2013 р.); 31, 32 — люльки для паління тютюну (садиба на розі вул. Житомирської та Гагаріна, 2020 р.)

тів, та окремі городи вздовж вул. Житомирської та Гагаріна. Практично на всій доступній для обстеження площі суміжній з укріпленнями селищної забудови зафіксовано потужне середньовічне заселення — численні керамічні матеріали XVII—XIX ст. Зокрема, на городі садиби на вул. Замкова, 135 знайдено вінця горщиків (рис. 24: 3—12), мисок і макітер (рис. 24: 17—21), кахель (рис. 24: 22, 23), стінки та денця середньовічної гончарної кераміки, фрагменти глиняної обмазки, металургійні шлаки. Тут же трапився вінчик ліпної посудини доби бронзи чи раннього залізного віку (рис. 24: 1), кілька уламків ліпних стінок, а також крем'яні артефакти. Матеріали XVII—XIX ст. зафіксовані й у садибі на вул. Першого Травня, 25 (рис. 24: 25—30). На деяких сірих димлених лощених фрагментах кераміки, зібраних на передгородді, наявні зразки красивих канелюрів, а також орнаментів, створених штампом чи коліщатком (рис. 24).

Заплановані посадибні обстеження і збір підйомного матеріалу на площі передгороддя під час польових робіт 2020 р. здійснити не вдалося. Натомість отримані певні нові дані у результаті спостереження за земляними роботами під час зміцнення фундаментів житлової будівлі садиби на розі вул. Житомирської та Гагаріна. Зокрема, на глибині понад 1 м від сучасної денної поверхні фіксувався потужний насичений гумусовані шар, який містив численні керамічні матеріали XVII—XVIII ст. Власник садиби Дмитро Конопський передав експедиції розвали двох горщиків вказаного періоду, пряслице із пірофілітового

сланцю, вироблене примітивним кустарним способом, дві люльки для паління тютюну.

Обидва вироби фрагментовані, у них відсутні верхні частини чашечки. Перша люлька, розміром $4,8 \times 3 \times 2,7$ см, має гладку залощену поверхню сіро-коричневого кольору з орнаментом у вигляді стилізованих квіток та стебла рослин (рис. 24: 31). Друга люлька, розміром $5,6 \times 3,7 \times 3$ см, червоно-коричневого кольору, поверхня ангобована, ймовірно, містить залишки поливи, має орнамент із кількох елементів, найяскравішим із яких є листоподібний штамп із двох близьких до ромба контурів один в одному (рис. 24: 32; Чекановський, Павленко 2021, с. 107—108).

Фасони люльок, знайдених у Народицах, мають досить широкі аналогії серед виробів першої половини XVIII — початку XIX ст. (перша люлька) та кінця XVIII — першої половини XIX ст. (друга). Певні зовнішні характеристики глиняної маси, якості люльок, деякі елементи оздоблення дозволяють висловити припущення про місцевий провінційний осередок виготовлення виробів для паління тютюну (Чекановський, Павленко 2021).

Садиба на розі вул. Житомирської та Гагаріна цікава тим, що розташовується північніше, за межами, окресленими І. Ф. Левицьким для неукріпленого передгороддя. Отже, можна констатувати, що передгороддя Народиців часів середньовіччя займало дещо більшу територію. Визначення розмірів середньовічного містечка й меж поширення матеріалів відповідних культурно-хронологічних епох є завданням майбутніх польових сезонів.

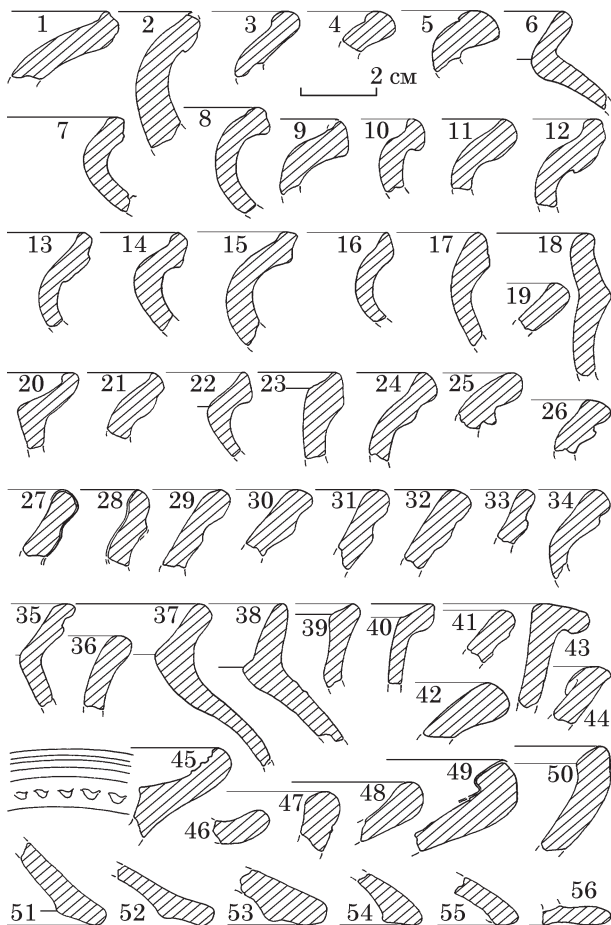

Рис. 25. Народичі, поділ: 1—56 — профільовані верхні частини керамічних горщиків, мисок та покриток часів середньовіччя (збори 2013 р.)

Поділ (рис. 6: 4). Схили тераси вздовж лівого берегу Жерева—Ужа, на південь від укріплень, у своїй нижній частині доволі полого спускаються до заплави. Нині вони зайняті присадибними городами, які майже повністю зникають під водою під час потужних весняних розливів Ужа й Жерева. Відстань від укріплень до русла 65 м.

У 2013 р. на площі кількох городів на південь від центрального укріплення (рис. 4: 4) знайдені вінчики горщиків межі X—XI ст. та середини — другої половини XIII ст. (рис. 25: 1—9). Також тут зібрано кілька нетипових вінчиків, датування яких у широких межах можна визначити XIV—XVI ст., хоча не можна припустити і їх давньоруське походження (рис. 25: 10—18), а також матеріали більш пізньої доби: фрагменти горщиків (рис. 25: 20—40), мисок, макітер і покриток (рис. 25: 41—56), кахель. Окрім того, на площі городів знайдені уламки крем'яних знарядь, пірофілітового сланцю, скляних виробів, фрагменти глиняної обмазки, дрібні шлаки.

Вочевидь, тут розміщувалася низинна частина історичного міста. За нашими припущеннями, ця частина практично не зазнала значних перепланувань і не постраждала від масової забудови, тому потенційно може бути перспективною для проведення стаціонарних археологічних досліджень.

Також потребують розвідкових досліджень схили тераси в межах селища на схід і захід від укріплень, які виглядають як потенційно привабливі для місцезнаходження давніх поселень.

Курганий могильник. Північніше неукріпленого передгороддя, за неглибоким видолинком, на території старого іудейського кладовища І. Ф. Левицький зафіксував курганну групу (рис. 3: 2 XXII), що налічувала вісім насипів. Кургани невеликого розміру, низькі і ледве помітні над рівнем поверхні (точні розміри дослідник не наводить). Один із курганів «середнього» розміру, ще один — подвійний (два кургани, що злились полами). Наявний опис дозволяє обережно припустити, що група належала до давньоруського часу. Цікаво, що І. Ф. Левицький згадує цю групу як єдину, що вціліла «від заорювання» завдяки своєму розташуванню на цвинтарі (1925b, арк. 11). Таке мимовільне уточнення дослідника може свідчити про наявність в глибині плато північніше від укріплень і передгороддя кількох курганных груп.

Кургани до сьогодні не збереглися. Старий єврейський цвинтар, на ділянці якого розміщувалась курганна група, розташовувався практично у центрі сучасного селища (рис. 4: 3). На його місці нині розміщується садиба адміністративної будівлі селищної ради (колишньої районної держадміністрації).

ВИСНОВКИ

У результаті проведених в селищі Народичі розвідкових робіт і збору підйомного матеріалу в 2013 р. та шурфування на трьох майданчиках ранньомодерних укріплень у 2020 р. отримані дані про наявність, характер, потужність та хронологічну належність культурних нашарувань в історичній частині селища, сформована колекція археологічних артефактів. На східному укріпленні, ймовірно, досліджено частину льоху чи підвального приміщення будинку маєтку власників Народичів, на західному — залишки виробничих об'єктів княжих часів. Зазначимо, що під час шурфування всіх трьох укріплень виявлені керамічні матеріали X—XIII ст. та XIV—XV ст., що підкріплює наші попередні припущення про заселеність території Народичів у давньоруський та післямонгольський періоди. Вповні не з'ясованим залишається питання існування тут у князівський період фортифікованого населеного пункту, що передбачає проведення цілеспрямованих спеціальних розвідок.

Подальші археологічні дослідження на ділянці східного укріплення можливі лише у вигляді шурфування вільних від забудови й комунікацій ділянок уздовж краю тераси, або закладення розкопу в центральній частині укріплення (на заасфальтованому майданчику внутрішнього подвір'я місцевої лікарні). Для проведення можливих наступних археологічних досліджень на території центрального укріплення перспективними є городи садиб у його південно-західній частині. Зафіксовані численні поховання пізнь-

осередньовічного цвинтаря на ділянці західного укріплення, на якій знайдені виробничі об'єкти давньоруського часу, практично унеможливають проведення подальших робіт у цій частині історичного міста. Цікавим й необхідним варіантом продовження досліджень цієї ділянки пам'ятки є розріз краю тераси з метою пошуку залишків фортифікації (валу, згаданого І. Ф. Левицьким). Багатообіцяючими для стаціонарних досліджень видаються схили тераси на південь від укріплень, де, вірогідно, впродовж всього середньовіччя містились садиби неукріпленого селища (подолу) й площа якого не зазнала значних перепланувань впродовж ХХ ст. Вкрай необхідним є проведення моніторингу за земляними роботами в центральній історичній частині селища Народиці та впровадження археологічного нагляду під час виконання подібних робіт.

ПОДЯКИ

Автор статті й керівник досліджень щиро дякує тогочасному голові Народицької об'єднаної територіальної громади Анатолію Олександровичу Леончуку та депутатському корпусу Народицької селищної ради, голові відділу культури Тамарі Іванівні Дідух та співробітнику Народицького народного краєзнавчого музею Ірині Закусилю, керівництву Природного заповідника «Древлянський» Миколі Івановичу Шелюку та Миколі Федоровичу Коминару, працівникам місцевого комунального господарства та його керівнику Валентину Миколайовичу Чіпаку, головному лікарю Народицької лікарні Марії Іванівні Пащук, а також усім мешканцям селища Народиці, що допомагали учасникам експедиції під час проведення досліджень. Особлива подяка Василю Васильовичу Маєвському, координатору громадської організації «Чесць. Справедливість. Рівноправ'я», — головному ініціатору запрошення археологів до містечка. Дякуємо за ваше сприяння, без вашої допомоги проведення археологічних досліджень було б практично неможливим, а отримані результати менш вагомими.

Також дякую О. О. Тарабукіну за допомогу у пошуку світлин 1925 р.

Окрема подяка Збройним Силам України. Остаточна підготовка цієї публікації до друку стала можливою лише завдяки стійкості та мужності українських воїнів та героїчній праці українських енергетиків.

ЛІТЕРАТУРА

- Алфьоров, О., Однороженко, О. 2008. *Українські особові печатки XV—XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ*. Харків.
- Антонович, В. Б. (ред.). 1867. *Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше утверждённой при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далее — Архив Юго-Западной России). IV, I. Киев: Е. Фёдоров.

Антонович, В. Б. (ред.). 1868. *Акты о казаках (1679—1716)*. Архив Юго-Западной России. III, II. Киев: Е. Фёдоров.

Антонович, В. Б. (ред.). 1871. *Акты об униии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648—1798)*. Архив Юго-Западной России. I, IV. Киев: Университетская типография.

Антонович, В. Б. (ред.). 1876. *Акты о гайдамаках (1700—1768)*. Архив Юго-Западной России. III, III. Киев: Университетская типография.

Антонович, В. Б. (ред.). 1886. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. VII, I. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Бажан, М. П. (ред.). 1982. *Українська радянська енциклопедія*. 2-ге вид. 7: Мікроклін—Олеум. Київ: УРЕ.

Баранчук, Д. Ф., Слєпченко, М. І. 2020. Народиці. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 22: Мр—На. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1881a. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 25*. Киев: Университетская типография.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1881b. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 26*. Киев: Университетская типография.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1882. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 27*. Киев: Е. Т. Керер.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1907a. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 30*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1907b. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 32*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Білоус, Н. 2015. Приватні міста Київського воеводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 15, с. 125-164.

Боряк, Г. В. 1990. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV — середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності). В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Географічний фактор в історичному процесі*. Київ: Наукова думка, с. 145-154.

Брицун, М. б. д. Древлянське містечко. *Народицький народний краєзнавчий музей* (вирізка з газети).

Владимирский-Буданов, М. Ф. (ред.). 1890. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. VII, II. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Войтюк, М. Я., Кучер, І. С. 1973. Народиці. В: Чорнобровцева, О. С. (ред.). *Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область*. Київ: УРЕ, с. 438-446.

Герасименко, Н. О. 2007. Кадь. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 4: Ка—Ком. Київ: Наукова думка, с. 16.

Григорович, І. (сост.). 1846. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. I: 1340—1506. Санкт-Петербург: Типография П. Отделения собственной Е. И. В. канцелярии.

Грушевський, М. 1890. *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: историко-статистический очерк*. Киев: Императорский Университет св. Владимира.

Грушевський, М. 1896. Кілька київських документів XV—XVI ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, XI, III, с. 1-18.

Гуржій, О. І. 2005. Загородники. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 3: Е—Й. Київ: Наукова думка, с. 194.

Дело... 1831. Дело об оставлении в аренде сыновей помещика Барановского ключа Народичского, переданного им по контракту сенатором Батюшковым и обязанности Барановских к оплате долгов их отца крестьянам, подавшим на него жалобу, ввиду жестокого обращения с ними и захват их имущества и земель. РГИА, ф. 379, оп. 3, д. 1327.

Дело... 1831—1833. Дело о лишении помещика Барановского права аренды ключа Народичского за участие его в польском восстании и о передаче ключа в административное управление его сына. РГИА, ф. 379, оп. 3, д. 1328.

Дело... 1834. Дело об отдаче в аренду казенного фольварка Народичского. РГИА, ф. 379, оп. 3, д. 1701.

Дело... 1843—1857. Дело по донесению Волынской палаты государственных имуществ о притеснениях крестьян временным владельцем имения Народичского Барановским. РГИА, ф. 384, оп. 3, д. 105.

Диаковский, Е. П. (сост.). 1906а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 37*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Диаковский, Е. П. (сост.). 1906б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 38*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Довнар-Запольский, М. В. 1899. *Акты Литовско-русского государства*. I: 1390—1529 г. Москва: Университетская типография.

Донцов, Г. В. (сост.). 1880а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 22*. Киев: Университетская типография.

Донцов, Г. В. (сост.). 1880б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 24*. Киев: Университетская типография.

Доўнар, Т. І. 1989. Вываланцы. В: Шамякін, І. П. (ред.). *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*. Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя П. Броўкі, с. 471.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2015а. *Тариф подимного податку Київського воеводства 1754 року*. Біла Церква: О. Пшонківський.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2015б. *Тарифи подимного податку, сеймиківі лауди і люстрації Київського воеводства першої половини XVIII століття*. Біла Церква: О. Пшонківський.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2018. *Офірний реєстр Київського воеводства 1789 р.* Біла Церква: Пшонківський О. В.

Залашко, А. Т. (упоряд.). 1969. *Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях*. Київ: Дніпро.

Зверинский, В. В. (сост.). 1885. *Волости и важнейшие селения Европейской России*. III: Губернии Малороссийские и юго-западные. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет.

Іващенко, О. М. 2005. *Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури Народиччини*. 4. Житомир: Полісся.

Исповедальная... 1912. *Исповедальная ведомость по Свято-Преображенской церкви местечка Народичи (Овручского уезда) за 1912 год*. Житомирский державный обласний архів, ф. 1, оп. 74, спр. 350, с. 744-771.

Каманин, И. М. (сост.). 1883. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 28*. Киев: Университетская типография.

Каманин, И. М. (сост.). 1889. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 29*. Киев: Е. Т. Керер.

Каманин, И. М. (сост.). 1910. *Постановление провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698—1726 гг.* Архив Юго-Западной России. II, III. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Каманин, И. М. (ред.). 1914. *Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого*. Архив Юго-Западной России. III, IV. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Клепатский, П. Г. 1912. *Очерки по истории Киевской Земли: Литовский период*. I. Одесса: Техник.

Козловский, К. Е. (ред.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795)*. Архив Юго-Западной России. VI, I. Киев: Университетская типография.

Козловский, К. Е., Новицкий, И. П. (ред.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795). Приложение*. Архив Юго-Западной России. VI, I. Киев: Киевское Губернское Управление.

Козюба, В. 2019. Поборовий реєстр 1628 р. Київського воеводства як історичне джерело. *Болховітинівський щорічник 2017/2018*, с. 187-262.

Комашко, В. 1870. М. Народичи Овручского уезда. *Волыньские губернские ведомости*. Часть неофициальная, 49.

Кондратюк, Р. Ю., Самолук, Д. Я., Табачник, Б. III. (упоряд.). 2007. *Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795—2006. Довідник*. Житомир: Волинь.

Кравченко, В. (упоряд.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ.

Крип'якевич, І. П. 1990. *Богдан Хмельницький*. Львів: Світ.

Кулаковський, П. 2010. Федір Єлець — представник панів Київського воеводства першої половини XVII століття. *Записки НТШ*, CCLX, с. 105-146.

Кулаковський, П. М. 2013. Родина Єльців на Київщині у другій половині XV ст. *Генеалогія*, 1, с. 157-173.

Левицкий, О. И. (ред.). 1883. *Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372—1648 гг.)*. Архив Юго-Западной России. I, VI. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Левицкий, О. И. (ред.). 1909. *Акты о брачном праве и семейном быте Юго-Западной Руси XVI—XVII вв.* Архив Юго-Западной России. VIII, III. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Левицький, І. Ф. 1925а. *Археологічно-дослідні роботи в районі м. Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925*. НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 49/10.

Левицький, І. 1925б. *Археологічні досліді в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925*. НА ІА НАН України, ф. 4 (особовий фонд І. Ф. Левицького), спр. 2.

Левицький, І. 1926. *Археологічні досліді в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (коротке подання)*. НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 3.

Левицький, І. 1927. *Археологічні досліді в Коростенській і Волинській округах, року 1927 (коротке подання)*. НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 4.

Левицький І. Ф. 1931. Стоянка в ур. Піщаному біля Народич. *Антропология*, IV, с. 191-235.

Левківський, М. 2002. Там, де Уша коси мие... В: Баранчук, Д. Ф. (ред.). *Народиччина моя благословенна*. Київ: Юнікон-Прес, с. 39-42.

Літвін, Г. 2016. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648)*. Київ: Дух і Літера.

Лобко, О. 2019. Потоцькі гербу Пилява. Історичні дані про походження роду (online). *Туристичний портал Червонограда*. Режим доступу: <https://>

krystynopol.info/pototski-gerbu-pylyava/ (Дата звернення 22 липня 2023).

Макарова, О. Ю. (упоряд.). 2013. *Книга Овруцького замкового уряду 1678 р.* Житомир: Полісся.

Мицик, Ю. 2010. Халецькі — провідний шляхетський рід Речинського краю у XVII—XVIII ст. В: Онищенко, О. (ред.). *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 1050-1072.

Мокрицький, Г. П. 2014. *Цікава Житомирщина: ілюстрована туристична енциклопедія*. П. Житомир: Волинь.

Нахлік, Є. К. 2015. *Перелицьований світ Івана Котляревського: текст — інтертекст — контекст*. Львів.

Німчук, В. В. (ред.). 1991. *Книга Київського підморського суду (1584—1644)*. Київ: Наукова думка.

Новицький, І. (сост.). 1871. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку одного под № 6*. Киев: Университетская типография.

Новицький, І. (сост.). 1872. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку одного под № 7*. Киев: Университетская типография.

Новицький, І. П. (сост.). 1876. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 20*. Киев: Университетская типография.

Новицький, І. П. (сост.). 1878. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 21*. Киев: Университетская типография.

Новицький, І. П., Левицький, О. І. (сост.). 1884. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17*. Киев: Е. Т. Керер.

Однороженко, О. 2012. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєва. *Сфрагістичний щорічник*, II, с. 169-255.

Опись... 1869а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку одного под № 3*. Киев: Университетская типография.

Опись... 1869б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку одного под № 4*. Киев: Университетская типография.

Опись... 1869с. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку одного под № 5*. Киев: Университетская типография.

Особова... 1927. *Особова справа І. Ф. Левицького*. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4218.

Павленко, С. В. 2017. Овруцький повітовий музей та науково-археологічна комісія (початок 20-х років XX ст.). *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 183-194.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П. 2014. Розвідки на території північної Житомирщини. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 123-125.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Переверзев, С. В. 2013. Розвідки на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 160-161.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Переверзев, С. В., Хоптинець, І. М. 2012. Дослідження Східно-Волинської експедиції на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 225-226.

Панчулидзе, С. (ред.). 1904. *Сборник биографий кавалергардов*. II: 1724—1899. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг.

Пашкевич, Г. 2020. Додаток І. Результати археоботанічного дослідження фрагментів жаровні з розкопок городища Х—XIII ст. Народиці Житомирської області (західне укріплення, шурф 3). В: Корвін-Піотровський, А. О., Павленко, С. В., Борисов, А. В. *Звіт про виконання археологічних досліджень (вишукувань) на території історичної частини смт Народиці та Народицької селищної ради (ОТГ) Житомирської області у 2020 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2020, с. 46-47.

Перлштейн, А. 1856. Люстрация Овручского замка в 1552 г. *Волынские губернские ведомости*. Часть неофициальная, 20—24, с. 78-98.

Петраускас, А. В. 2006. *Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст.* Київ: КНТ.

Полехов С. 2012. Новые документы о Киевской земле XV века. *Сфрагістичний щорічник*, II, с. 256-281.

Рункевич, С. Г. (сост.). 1897. *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*. I: 1470—1700. Санкт-Петербург: Синодальная типография.

Савенко, А. І. (сост.). 1906. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 34*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Сичевський, А. 2016. Духовно-символічний простір римо-католицької церкви північної Житомирщини у XVII—XIX ст. *Intermarium: історія, політика, культура*, 3, с. 302-323.

Слепченко, М. І. 2019. Слідами єврейської історії (online). «Народиці на зв'язку». *Народицька селищна бібліотека: Краєзнавчий календар 2019*. Режим доступу: https://narodichilib.blogspot.com/p/blog-page_16.html (Дата звернення 22 липня 2023).

Сухих, Л. А. 1998. Виволання. В: Шемшученко, Ю. С. (ред.). *Юридична енциклопедія*. 1: А—Г. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, с. 375.

Сухих, Л. А., Страшко, В. В. (упоряд.). 2008. *Національно-визвольна війна в Україні 1648—1657. Збірник за документами актових книг*. Київ: Віпол.

Тернопольский, И. В. (сост.). 1906. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 33*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2014. Городища и укрепления средневековой Овручской волости. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 470-512.

Томашевський, А., Павленко, С. 2019. Середньовічні укріплення в смт Народиці на Житомирщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 42-52.

Чекановський, А., Павленко, С. 2021. Про деякі фасони українських керамічних люльок для паління тютюну за знахідками в Народицях (Житомирська область). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 106-118.

Чубіна, Т. Д. 2010. Перше покоління Потоцьких: погляд крізь призму століть. *Чорноморський літопис*, 2, с. 33-40.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.

Шинкар, С. 2016. Подимний податок Овруцького повіту від 1634 року: на що збирала гроші місцева шляхта? *Літопис Волині*, 16, с. 107-115.

Яковенко, Н. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.

Archiwum... 1700—1730. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1700—1730. XVIII w. K. 243.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4124/III.

Archiwum... 1750—1769. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1750—1769. XVIII w. K. 243.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4126/III.

Bobiński, W. 2000. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej.* Warszawa.

Bobrowicz, J. N. (wyd.). 1839. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J.: powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych.* IV. Lipsk: Breitkopf i Härtel.

Boniecki, A. 1899—1913. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich.* I—XVI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Chachaj, J. 2007. Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 87, s. 5-65.

Debowska, M. 2014. *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia.* Lublin: Episteme.

Documenta... 1740. *Documenta fasciculo primo comprehensa per Collegium Owruciensis Societatis Iesus termino coincidens anno 1740 in bonis Turbowka comportata et communicata successoribus otim Philippi Theodori Jelcow.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4124/III, арк. 128-129 зв.

Dr. Antoni, J. [Rolle, J. A.]. 1884. Pan Balcer z Godzimierza Wilga. Opowiadanie z końca XVII wieku. In: Dr. Antoni, J. *Opowiadanie.* Seria 4, cz. I. Warszawa: Gebethner i Wolff, s. 67-91.

Gorczak, B. (red.). 1890. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszców w Sławucie.* III: 1432—1534. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Halecki, O. 1937. Chalecki Jyzef. In: Konopczyński, W. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* III. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 249-250.

Heleniusz, E. 1882. *Pamiętki polskie z różnych czasów.* I—II. Kraków: Wł. L. Anczyca i Sp.

Jabłonowski, A. (red.). 1894a. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), I: Źródła Dziejowe, XX. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jabłonowski, A. (red.). 1894b. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* X: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), II: Źródła Dziejowe, XXI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jabłonowski, A. (red.). 1897. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* XI: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), III: Źródła Dziejowe, XXII. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Janas, E., Kłaczewski, W. (oprac.). 2002. *Urzednicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV—XVIII wieku: spisy.* Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy.* 3: Ziemie ruskie. Z. 4. Kórnik: Biblioteka Kórnik PAN.

Karalius, L., Antanavičius, D. (red.). 2008. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524—1529). Užrašymų knyga 14.* Vilnius: LII leidykla.

Kratochwil, Z. 1995. Augustianie w metropolii lwowskiej od końca XIV do połowy XIX wieku. *Roczniki Teologiczne*, XLII (4), s. 67-103.

Kupisz, D. 2018. Wiek XVI—XVIII. In: Jawor, G. (ed.). *Potok Wielki i okolice.* Lublin: Magic, s. 77-111.

Majewski, W. 1973. Łasko Krzysztof (zm. 1700). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.*

XVIII. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 256-258.

Majewski, W. 1984. Potocki Stanisław h. Pilawa (1607—1647). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 151-153.

Nagielski, M. 1984. Potocki Karol lub Jan Karol (zm. ok. 1674). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 83-85.

Pułaski, K. 1991. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki.* II. Warszawa: Blitz-Print.

Rulikowski, E. 1884. Łuczyn. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* In: Kutowa Wola—Malczyce. Warszawa: Wieku, s. 798-801.

Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). 1885. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* VI: Malczyce—Netreba. Warszawa: Wieku.

Sumariusz... b. r. *Sumariusz z aktyw kijowskich, braclawskich, wołyńskich i in. oraz z ksiąg Trybunału Koronnego, z Metryki Koronnej i Litewskiej obejmujący lata 1347—1701.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 91, спр. 27.

Sliwowska, W. 1980. Pawsza Antoni (1793 — po 1863). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 518-519.

Uruski, S. 1904—1931. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej.* I—XV. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Wanat, J. B. 1979. *Zakon Karmelityw Bosych w Polsce. Klasztory karmelityw i karmelitanek bosych 1605—1975.* Kraków: Wydawnictwo OO. Karmelityw Bosych.

Wereszycka, H. 1980a. Pawsza Michał (2 poł. XVIII w.). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 519-520.

Wereszycka, H. 1980b. Pawsza Tadeusz (zm. 1826?). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 521.

REFERENCES

Alforov, O., Odnorozhenko, O. 2008. *Ukrainski osobovi pechatky XV—XVII st. za materialamy kyivskykh arkhivoshkoyvshch.* Kharkiv.

Antonovich, V. B. (ed.). 1867. *Akty o proiskhozhdenii shliakhtskikh rodov v Iugo-Zapadnoi Rossii.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe utverzhdennoi pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore (dali — Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii). IV, I. Kyiv: E. Fedorov.

Antonovich, V. B. (ed.). 1868. *Akty o kazakakh (1679—1716).* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. III, II. Kyiv: E. Fedorov.

Antonovich, V. B. (ed.). 1871. *Akty ob unii i sostoianii pravoslavnoi tserkvi s poloviny XVII veka (1648—1798).* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. I, IV. Kyiv: Universitetskaia tipografiia.

Antonovich, V. B. (ed.). 1876. *Akty o gaidamakakh (1700—1768).* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. III, III. Kyiv: Universitetskaia tipografiia.

Antonovich, V. B. (ed.). 1886. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, I. Kyiv: G. T. Korchak-Novitskii.

Bazhan, M. P. (ed.). 1982. *Ukrainskaadianska entsyklopediia.* 2-he vyd. 7: Mikroklin—Oleum. Kyiv: URE.

Baranchuk, D. F., Slepchenko, M. I. 2020. *Narodychi.* In: Dziuba, I. M. (ed.). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy.* 22: Mr—Na. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy.

- Belousov, A. T. (comp.). 1881a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 25*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Belousov, A. T. (comp.). 1881b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 26*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Belousov, A. T. (comp.). 1882. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 27*. Kyiv: E. T. Kerer.
- Belousov, A. T. (comp.). 1907a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 30*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Belousov, A. T. (comp.). 1907b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 32*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Bilous, N. 2015. Pryvatni mista Kyivskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.: kil'kist, osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, s. 125-164.
- Boriak, H. V. 1990. Revizii ta liustratsii ukrainskykh starostv kintsia XV — seredyny XVI st. (v aspekti istoriko-geografichnoi dzherelnoi tsinnosti). In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Heohrafichnyi faktor v istorychnomu protsesi*. Kyiv: Naukova dumka, s. 145-154.
- Brytsun, M. b. d. Drevlianske mistechko. *Narodytskyi narodnyi kraieznachnyi muzei* (vyrizka z hazety).
- Vladimirskii-Budanov, M. F. (ed.). 1890. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, II. Kyiv: G. T. Korchak-Novitskii.
- Voitiuk, M. Ya., Kucher, I. S. 1973. *Narodychi*. In: Chornobrytseva, O. S. (ed.). *Istoriia mist i sil Ukrainy RSR*. Zhytomyrska oblast. Kyiv: URE, s. 438-446.
- Herasymenko, N. O. 2007. Kad. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 4: Ka—Kom. Kyiv: Naukova dumka, s. 16.
- Grigorovich, I. (comp.). 1846. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. I: 1340—1506. Sankt-Peterburg: Tipografia II otdeleniia sobstvennoi E. I. V. kantseliarii.
- Grushevskii, M. 1890. *Iuzhnorusskie gospodarskie zamki v polovine XVI veka: istoriko-statisticheskii ocherk*. Kyiv: Imperatorskii Universitet sv. Vladimira.
- Hrushevskii, M. 1896. Kilka kyivskykh dokumentiv XV—XVI st. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, XI, III, c. 1-18.
- Hurzhi, O. I. 2005. Zahorodnyky. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 3: E—I. Kyiv: Naukova dumka, s. 194.
- Delo... 1831. *Delo ob ostavlennii v arende synovei pomeshchika Baranovskogo kliucha Narodichskogo, predannogo im po kontraktu senatorom Batiushkovym i obiazanii Baranovskikh k oplate dolgov ikh ottsa krestianam, podavshim na nego zhalobu, vvidu zhestokogo obrashcheniia s nimi i zakhvat ikh imushchestva i zemel*. RGIA, f. 379, op. 3, d. 1327.
- Delo... 1831—1833. *Delo o lishenii pomeshchika Baranovskogo prava arendy kliucha Narodichskogo za uchastie ego v polskom vosstanii i o peredache kliucha v administratsionnoe upravlenie ego syna*. RGIA, f. 379, op. 3, d. 1328.
- Delo... 1834. *Delo ob otdache v arendu kazennogo folvarka Narodichskogo*. RGIA, f. 379, op. 3, d. 1701.
- Delo... 1843—1857. *Delo po doneseniiu Volynskoi palaty gosudarstvennykh imushchestv o priteneniiakh krestian vremennym vladetsem imeniia Narodichskogo Baranovskim*. RGIA, f. 384, op. 3, d. 105.
- Diakovskii, E. P. (comp.). 1906a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 37*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Diakovskii, E. P. (comp.). 1906b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 38*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Dovnar-Zapolskii, M. V. 1899. *Akty Litovsko-russkogo gosudarstva*. I: 1390—1529 g. Moscow: Universitetskaia tipografia.
- Dontsov, G. V. (comp.). 1880a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 22*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Dontsov, G. V. (comp.). 1880b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 24*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Doŭnar, T. I. 1989. Vyvalancy. In: Šamiakin, I. P. (ed.). *Statut Vialikaha Kniasia Litovskaha 1588. Teksty. Davidnik. Kamientaryi*. Minsk: Bielaruskaja Savieckaja Encyklopediia imia P. Broŭki, s. 471.
- Zhemenetskyi, K. (comp.). 2015a. *Taryf podymnoho podatku Kyivskoho voievodstva 1754 roku*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.
- Zhemenetskyi, K. (comp.). 2015b. *Taryfy podymnoho podatku, seimkovy laudy i liustratsii Kyivskoho voievodstva pershoi polovyny XVIII stolittia*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.
- Zhemenetskyi, K. (comp.). 2018. *Ofirnyi reiestr Kyivskoho voievodstva 1789 r.* Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V.
- Zalashko, A. T. (comp.). 1969. *Ivan Kotliarevskiy u dokumentakh, spohadakh, doslidzhenniakh*. Kyiv: Dnipro.
- Zverinskii, V. V. (comp.). 1885. *Volosti i vazhneishie seleniia Evropeiskoi Rossii*. III: Gubernii Malorossiiskie i iugo-zapadnye. Sankt-Peterburg: Tsentralnyi statisticheskii komitet.
- Ivashchenko, O. M. 2005. *Pam'iatky i pam'iatni mistia istorii ta kultury Narodychchyn*. 4. Zhytomyr: Polissia.
- Ispovedalnaia... 1912. *Ispovedalnaia vedomost po Sviato-Preobrazhenskoi tserkvi mestechka Narodichi (Ovruchskogo uезда) za 1912 god*. Zhytomyrskiy derzhavnyi oblasnyi arkhiv, f. 1, op. 74, spr. 350, s. 744-771.
- Kamanin, I. M. (comp.). 1883. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 28*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Kamanin, I. M. (comp.). 1889. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 29*. Kyiv: E. T. Kerer.
- Kamanin, I. M. (comp.). 1910. *Postanovlenie provintsialnykh seimikov Iugo-Zapadnoi Rusi v 1698—1726 gg.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. II, III. Kyiv: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.
- Kamanin, I. M. (ed.). 1914. *Akty, otnosiashchiesia k epokhe Bogdana Khmel'nitskogo*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. III, IV. Kyiv: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.
- Klepatskii, P. G. 1912. *Ocherki po istorii Kievskoi Zemli: Litovskii period*. I. Odessa: Tekhnika.
- Kozlovskii, K. E. (ed.). 1876. *Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI—XVIII veke (1498—1795)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VI, I. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Kozlovskii, K. E., Novitskii, I. P. (eds.). 1876. *Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI—XVIII veke (1498—1795)*. Prilozhenie. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VI, I. Kyiv: Kievskoe Gubernskoe Upravlenie.
- Koziuba, V. 2019. Poborovy reiestr 1628 r. Kyivskoho voievodstva yak istorychne dzherelo. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2017/2018*, s. 187-262.
- Komashko, V. 1870. M. *Narodichi Ovruchskogo uезда. Volynskie gubernskie vedomosti*. Chast neofitsialnaia, 49.
- Kondratiuk, R. Yu., Samoliuk, D. Ya., Tabachnyk, B. Sh. (comp.). 2007. *Administratyno-terytorialnyi ustroi Zhytomyrshchyny: 1795—2006. Dovidnyk*. Zhytomyr: Volyn.
- Kravchenko, V. (comp.). 2005. *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv.
- Kryp'iakievych, I. P. 1990. *Bohdan Khmel'nytskyi*. Lviv: Svit.
- Kulakovskiy, P. 2010. Fedir Yelets — predstavnyk paniv Kyivskoho voievodstva pershoi polovyny XVII stolittia. *Zapysky NTSh*, CCLX, s. 105-146.
- Kulakovskiy, P. M. 2013. Rodyna Yeltsiv na Kyivshchyni u druhii polovyny XV st. *Henealohiia*, 1, s. 157-173.
- Levitskii, O. I. (ed.). 1883. *Akty o tserkovno-religioznykh otnosheniakh v Iugo-Zapadnoi Rusi (1372—1648 gg.)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. I, VI. Kyiv: G. T. Korchak-Novitskii.
- Levitskii, O. I. (ed.). 1909. *Akty o brachnom prave i semeinom byte Iugo-Zapadnoi Rusi XVI—XVII vv.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VIII, III. Kyiv: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.
- Levytskyi, I. F. 1925a. *Arkheolohichno-doslidni roboty v raioni m. Narodychi — St. Sharno — Umantsi — Bulev — Selets — Bolotnytsia Korostenskoi okruhy, roku 1925*. NA IA NAN Ukrainy, f. 59, op. 1 (VUAK), spr. 49/10.
- Levytskyi, I. 1925b. *Arkheolohichni doslidy v raioni: Narodychi — St. Sharno — Umantsi — Bulev — Selets — Bolotnytsia Korostenskoi okruhy, roku 1925*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4 (osobovyi fond I. F. Levytskoho), spr. 2.
- Levytskyi, I. 1926. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii i Zhytomyrskii okruhakh, roku 1926 (korotke podannia)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4, spr. 3.
- Levytskyi, I. 1927. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii i Volynskii okruhakh, roku 1927 (korotke podannia)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4, spr. 4.
- Levytskyi I. F. 1931. Stoianka v ur. Pishchanomu bilia Narodych. *Antropolohiia*, IV, s. 191-235.

- Levkivskiy, M. 2002. Tam, de Usha kosy myie... In: Baranchuk, D. F. (ed.). *Narodychchyna moia blahoslovenna*. Kyiv: Yunikon-Pres, s. 39-42.
- Litvin, H. 2016. *Z narodu ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648)*. Kyiv: Dukh i Litera.
- Lobko, O. 2019. Pototski herbu Pyliava. Istorychni dani pro pokhodzhennia rodu (online). *Turystychnyi portal Chervonohrada*. Rezhym dostupu: <https://krystynopol.info/pototski-gerbu-pyliava/> (Data zvernennia 22 lypnia 2023).
- Makarova, O. Yu. (comp.). 2013. *Knyha Ovrutskoho zamkovoho uriadu 1678 r.* Zhytomyr: Polissia.
- Mytsyk, Yu. 2010. Khaletski — providnyi shliakhetskyi rid Rechytskoho kraiu u XVII—XVIII st. In: Onyshchenko, O. (ed.). *Ukraina kriz viky. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valerii Smolii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 1050-1072.
- Mokrytskyi, H. P. 2014. *Tsikava Zhytomyrshchyna: ilustrovana turystychna entsyklopediia*. II. Zhytomyr, Volyn.
- Nakhlik, Ye. K. 2015. *Perelytovanyi svit Ivana Kotliar-evskoho: tekst — intertekst — kontekst*. Lviv.
- Nimchuk, V. V. (ed.). 1991. *Knyha Kyivskoho pidkomor-skoho sudu (1584—1644)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Novitskii, I. (comp.). 1871. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachenoii po spisku onogo pod N 6*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. (comp.). 1872. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachenoii po spisku onogo pod N 7*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. P. (comp.). 1876. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 20*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. P. (comp.). 1878. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 21*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. P., Levitskii, O. I. (comp.). 1884. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 17*. Kyiv: E. T. Kerer.
- Odnorozhenko, O. 2012. Shliakhetska heraldyka Kyivskoi zemli XV — pershoi polovyny XVII st. za arkhivnymi dzherelamy ta materialamy sfraghistychnoi koleksii Muzeiu Sheremetieva. *Sfraghistychnyi shchorichnyk*, II, s. 169-255.
- Opis... 1869a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachenoii po spisku onogo pod N 3*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Opis... 1869b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachenoii po spisku onogo pod N 4*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Opis... 1869c. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachenoii po spisku onogo pod N 5*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Osobova... 1927. *Osobova sprava I. F. Levytskoho*. TsDA-VO Ukrainy, f. 166, op. 12, spr. 4218.
- Pavlenko, S. V. 2017. Ovrutskiy povitovy muzei ta nauko-arkheolohichna komisiia (pochatok 20-kh rokiv XX st.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 183-194.
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P. 2014. Rozvidky na terytorii pivnichnoi Zhytomyrshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 123-125.
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V., Per-everziev, S. V. 2013. Rozvidky na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 160-161.
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V., Per-everziev, S. V., Khoptynets, I. M. 2012. Doslidzhennia Skhidno-Volynskoi ekspeditsii na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 225-226.
- Panchulidzev, S. (ed.). 1904. *Sbornik biografii kavalergardov*. II: 1724—1899. Sankt-Peterburg: Ekspeditsiia zagotovleniia gosudarstvennykh bumag.
- Pashkevych, H. 2020. Dodatok I. Rezultaty arkheobotanicchnoho doslidzhennia fragmentiv zharovni z rozkopok horodyshcha X—XIII st. Narodychi Zhytomyrskoi obdclasti (zakhidne ukriplennia, shurf 3). In: Korvin-Piotrovskiy, A. O., Pavlenko, S. V., Borysov, A. V. *Zvit pro vykonannia arkheolohichnykh doslidzen (vyshukuvan) na terytorii istorychnoi chastyny smt Narodychi ta Narodyskoi selyshchnoi rady (OTH) Zhytomyrskoi oblasti u 2020 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2020, s. 46-47.
- Perlshtein, A. 1856. Liustratsiia Ovruchskogo zamka v 1552 g. *Volynskie gubernskie vedomosti*. Chast neofitsialnaia, 20—24, s. 78-98.
- Petrauskas, A. V. 2006. *Remesla ta promysly silskoho nase-lennia Serednoho Podniprovia v IX—XIII st.* Kyiv: KNT.
- Polekhov S. 2012. Novye dokumenty o Kievskoi zemle XV veka. *Sfraghistychnyi shchorichnyk*, II, s. 256-281.
- Runkevich, S. G. (comp.). 1897. *Opisanie dokumentov arkhiva zapadnorusskikh uniatskikh mitropolitov*. I: 1470—1700. Sankt-Peterburg: Sinodalnaia tipografia.
- Savenko, A. I. (comp.). 1906. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 34*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Sychevskiy, A. 2016. Dukhovno-symvolichniy prostir rymo-katolytskoi tserkvy pivnichnoi Zhytomyrshchyny u XVII—XIX st. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 3, s. 302-323.
- Slepchenko, M. I. 2019. Slidamy yevreiskoi istorii (online). «Narodychi na zv'iazku». *Narodytska selyshchna biblioteka: Kraieznauchyi kalendar 2019*. Rezhym dostupu: https://narodichilib.blogspot.com/p/blog-page_16.html (Data zvernennia 22 lypnia 2023).
- Sukhykh, L. A. 1998. Vyvolannia. In: Shemshuchenko, Yu. S. (comp.). *Yurydychna entsyklopediia*. 1: A—H. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, s. 375.
- Sukhykh, L. A., Strashko, V. V. (eds.). 2008. *Natsionalno-vyzvolna viina v Ukraini 1648—1657. Zbirnyk za dokumentamy aktovykh knyh*. Kyiv: Vipol.
- Ternopolskii, I. V. (comp.). 1906. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 33*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Tomashevskiy, A. P., Pavlenko, S. V. 2014. Horodyshcha y ukreplennia srednevekovoi Ovruchskoi volosty. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnyi svit, s. 470-512.
- Tomashevskiy, A., Pavlenko, S. 2019. Serednovichni ukriplennia v smt Narodychi na Zhytomyrshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 28, s. 42-52.
- Chekanovskiy, A., Pavlenko, S. 2021. Pro deiaki fasony ukrainskykh keramichnykh liulok dlia palinnia tiutiuu za znakhidkamy v Narodychakh (Zhytomyrska oblast). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 30, s. 106-118.
- Chubina, T. D. 2010. Pershe pokolinnia Pototskykh: pohliad kriz pryzmu stolit. *Chornomorskyi litopys*, 2, s. 33-40.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shynkar, S. 2016. Podymnyi podatok Ovrutskoho povitu vid 1634 roku: na shcho zbyrala hroshi mistseva shliakhta? *Litopys Volyni*, 16, s. 107-115.
- Yakovenko, N. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.
- Archiwum... 1700—1730. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rosciszevskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1700—1730. XVIII w. K. 243*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4124/III.
- Archiwum... 1750—1769. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rosciszevskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1750—1769. XVIII w. K. 243*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4126/III.
- Bobiński, W. 2000. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*. Warszawa.
- Bobrowicz, J. N. (publ.). 1839. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J.: powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*. IV. Lipsk: Breitkopf i Härtel.
- Boniecki, A. 1899—1913. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. I—XVI. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Chachaj, J. 2007. Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 87, s. 5-65.
- Debowska, M. 2014. *Diecezja łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia*. Lublin: Episteme.

Documenta... 1740. *Documenta fasciculo primo comprehensa per Collegium Owruciensis Societatis Iesus termino coindescension ano 1740 in bonis Turbowka comportata et communicata successeribus otim Philippi Theodori Jelcow.* LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4124/III, ark. 128-129 zv.

Dr. Antoni, J. (Rolle, J. A.). 1884. Pan Balcer z Godzimi-erza Wilga. Opowiadanie z końca XVII wieku. In: Dr. Antoni, J. *Opowiadanie*. Seria 4, cz. I. Warszawa: Gebethner i Wolff, s. 67-91.

Gorczałak, B. (ed.). 1890. *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. III: 1432—1534. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Halecki, O. 1937. Chalecki Józef. In: Konopczyński, W. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. III. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 249-250.

Heleniusz, E. 1882. *Pamiętki polskie z różnych czasów*. I—II. Kraków: Wł. L. Anczyca i Sp.

Jabłonowski, A. (ed.). 1894a. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), I: Źródła Dziejowe, XX. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jabłonowski, A. (ed.). 1894b. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. X: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), II: Źródła Dziejowe, XXI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jabłonowski, A. (ed.). 1897. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. XI: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), III: Źródła Dziejowe, XXII. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Janas, E., Kłaczewski, W. (oprac.). 2002. *Urzednicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV—XVIII wieku: spisy*. Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy*. 3: Ziemie ruskie. Z. 4. Kórnik: Biblioteka Kórnik PAN.

Karalius, L., Antanavičius, D. (edi.). 2008. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524—1529). Užrašymų knyga 14*. Vilnius: LII leidykla.

Kratochwil, Z. 1995. Augustianie w metropolii lwowskiej od końca XIV do połowy XIX wieku. *Roczniki Teologiczne*, XLII (4), s. 67-103.

Kupisz, D. 2018. Wiek XVI—XVIII. In: Jawor, G. (ed.). *Potok Wielki i okolice*. Lublin: Magic, s. 77-111.

Majewski, W. 1973. Łasko Krzysztof (zm. 1700). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XVIII. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 256-258.

Majewski, W. 1984. Potocki Stanisław h. Pilawa (1607—1647). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 151-153.

Nagielski, M. 1984. Potocki Karol lub Jan Karol (zm. ok. 1674). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 83-85.

Pułaski, K. 1991. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki*. II. Warszawa: Blitz-Print.

Rulikowski, E. 1884. Łuczyn. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. In: Kutowa Wola—Malczyce. Warszawa: Wieku, s. 798-801.

Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). 1885. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. VI: Malczyce—Netreba. Warszawa: Wieku.

Sumariusz... b. r. *Sumariusz z aktów kijowskich, braclawskich, wołyńskich i in. oraz z ksiąg Trybunału Koronnego, z Metryki Koronnej i Litewskiej obejmujący lata 1347—1701*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 91, spr. 27.

Słiwowska, W. 1980. Pawsza Antoni (1793 — po 1863). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 518-519.

Uruski, S. 1904—1931. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. I—XV. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Wanat, J. B. 1979. *Zakon Karmelityw Bosych w Polsce. Klastory karmelityw i karmelitanek bosych 1605—1975*. Kraków: Wydawnictwo OO. Karmelityw Bosych.

Wereszycka, H. 1980a. Pawsza Michał (2 poł. XVIII w.). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 519-520.

Wereszycka, H. 1980b. Pawsza Tadeusz (zm. 1826?). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 521.

S. V. Pavlenko

NARODYCHI IN THE MIDDLE AGES

The article attempts to summarize the existing published and known archival sources on the history of the Narodychi town, located in the north of Zhytomyr Region. The results of archaeological research of the town are also generalize, carried out in 1925—1927, 2013 and 2020.

It is mistakenly considered that Narodychi were first made known in the revision of the Ovruch castle in 1545. In fact, Narodychi, as a domain or benefice of the Yelts noble family, are mentioned in official documents from the 3rd quarter of the 15th century. At the beginning of the 17th century Narodychi grow into a town in which a wooden and earthen castle is built. During the 16th—18th centuries, Narodychi was successively owned to the noble families of Yeltsy, Fox-Potocki and Pavshi. After the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the town was expropriated to the treasury of the Russian Empire.

The first archaeological researches on the territory of the town were conducted Ivan Levytskyi in 1925—1927. He explored and described the remains of three fortifications in the center of Narodychi, an adjacent unfortified settlement and a burial mound. The results of these studies remained unpublished.

The latest archaeological researches of the town were conducted under the author's direction. During the explorations in 2013, the ancient fortifications sites were identified, the historical topography of the town was clarified, and numerous ceramic materials from the Old Rus' period, the post-Mongol era, the Middle Ages, and the Early Modern times were found. There were stationary works on the area of fortifications in summer of 2020. As a result, the strength and degree of preservation of cultural layers were clarified, the remains of archaeological objects were recorded (a cellar with artifacts of the 2nd part of 17th century, a wood-chemical production facility, a roaster), the assumptions about the settlement of the central part of Narodychi in the Old Rus' period were confirmed, data on almost continuous development of town in the Middle Ages was obtained, promising areas for further archaeological research were determined.

Keywords: Narodychi, Zhytomyr region, Old Russian times, Middle Ages, Early Modern times, hillfort, castle, cultural layer, Yeltsi, Fox-Potocki, Pavshi.

Одержано 19.07.2023

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

PAVLENKO Serhii, Research Assistant, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3138-5746,
e-mail: pavlenko@iananu.org.ua.